

ROME

**AAN DE
NOORDZEE**

BURGERS
EN BARBAREN
TE VELSSEN

Arjen V.A.J. Bosman

ROME

AAN DE NOORDZEE

BURGERS
EN BARBAREN
TE VELSEN

*Opgedragen aan
mevr. A. Bosman-Jak*

ROME

**AAN DE
NOORDZEE**

BURGERS
EN BARBAREN
TE VELSEN

Arjen V.A.J. Bosman

COLOFON

© 2016 **Arjen V.A.J. Bosman**

Uitgegeven door **Sidestone Press**, Leiden
www.sidestone.com

ISBN 978-90-8890-363-2

Vormgeving binnenwerk: **Atelier Lukes**

Vormgeving Omslag: **Atelier Lukes**

Tekening omslag: **Kelvin Wilson**

Ook beschikbaar als:

e-book (PDF): ISBN 978-90-8890-364-9

INHOUD

- 7** Inleiding
- 10** 1. Het land waar de Romeinen terechtkwamen
- 24** 2. Velsen 1
- 58** 3. Velsen 2
- 76** 4. Het leven in de forten van Velsen 1 en 2
- 104** 5. De wereld van de Friezen
- 126** Nawoord - Velsen, nu, toen
- 133** Dankwoord
- 134** Wetenschappelijke literatuur

Inleiding

In 2015 was het 2000 jaar geleden dat een Romeinse vloot van enkele honderden oorlogs- en transportschepen, beladen met troepen, paarden en voorraden, over het toenmalige Flevummeer noordwaarts koerste, richting de Eemsmond en de 'vrije Germanen' die daar nodig bestreden moesten worden.

Op die tocht splitste een klein contingent zich af van de hoofdmacht en landde op de zuidelijke oever van het Oer-IJ, een brede rivierarm die richting Noordzee voerde. Op de plek waar ze aan land gingen, ligt vandaag de dag de Wijker-tunnel, in een landschap dat in niets meer herinnert aan wat de Romeinen in het jaar 15 te zien kregen. De troepen richtten zich in op een geschikte, ongetwijfeld ruim van tevoren verkende plek en bouwden er een fort. Zij noemden het (naar alle waarschijnlijkheid) *Flevum*, naar het meer waarover ze waren gekomen; wij kennen het sinds ruim veertig jaar als Velsen 1. Samen met zijn opvolger, vanzelfsprekend Velsen 2 geheten, vormt het fort een unieke paragraaf in de geschiedenis van Romeins Nederland. Hoogstens 35 jaar lang vormden deze bases de meest noordelijke voorpost van de Romeinse offensieve politiek in West-Europa; een enclave in een voor de bezetters ongewoon gebied, omringd door mensen die een eigen cultuur hadden en die zich lang niet altijd wensten te schikken naar het nieuwe gezag dat hun was opgelegd.

In de afgelopen 70 jaar is op deze locaties heel veel archeologisch onderzoek gedaan dat fascinerende resultaten heeft opgeleverd, maar waarvan slechts een beperkt aantal mensen op de hoogte is. Dit boek is speciaal gemaakt om daar verandering in te brengen. Het Romeinse verleden van Velsen en omgeving is het immers ruimschoots waard om voor een breder voetlicht te worden gebracht.

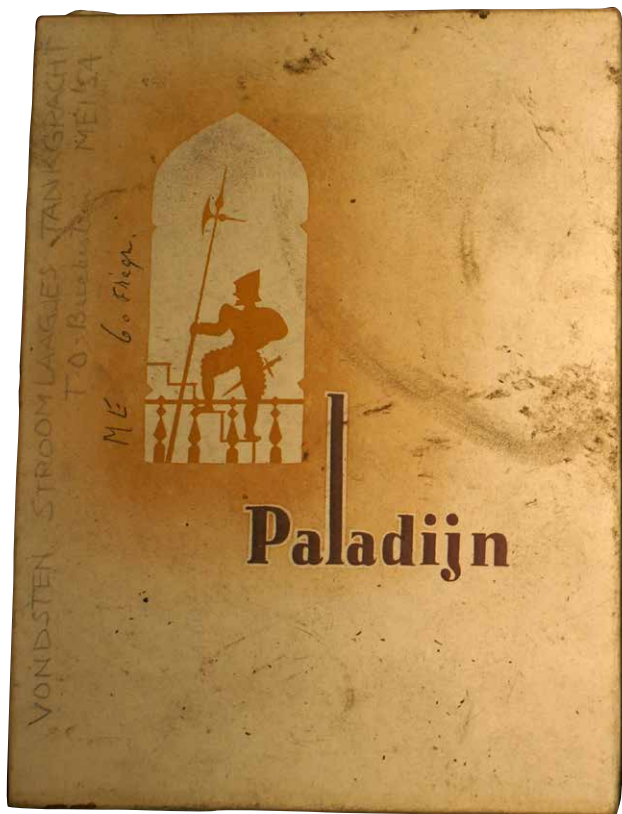
Het boek is opgebouwd rond een aantal centrale vragen. Wat kwamen de Romeinen hier doen? En waarom juist hier? Met wie kregen ze hier te maken, en wat was hun verhouding met die inheemse bevolking? Hoe zag hun versterking eruit, wat hebben ze achtergelaten en wat is er van over? Waarom zijn ze vertrokken? Wat zijn de verbanden van de archeologische vondsten met de schaarse historische bronnen?

Wat dat laatste betreft: de historische bronnen uit die periode gaan meestal over grote gebeurtenissen en belangrijke mannen zoals keizers

Onder:
Velsen 2, doosje met in de tankgracht verzamelde vondsten.
Foto A.V.A.J. Bosman.

Pagina rechts boven:
Velsen 1, één van de schedels in waterput s190. Foto IPP, Amsterdam.

Pagina rechts onder:
Velsen 1, de AWN Velsen graaft in vakken van 2x2 m in de akkers langs de Amsterdamseweg, 1973. Dia P. Vons.

en generaals. Het archeologische verhaal gaat doorgaans over de gewone mens: de mannen, vrouwen en kinderen die sporen van hun alledaagse bezigheden in de bodem hebben achtergelaten. Toch kunnen er verbanden worden gelegd tussen die alledaagse resten en met die grote mannen en hun daden die we uit de (klassieke) geschiedenisboekjes kennen.

In beide gevallen is enige waakzaamheid geboden. De teksten zijn meestal niet door ooggetuigen geschreven, en bovendien hadden de Romeinse historici met de tekst vaak een andere bedoeling dan het bieden van een objectief verslag. De wereld van de Friezen lag ver weg aan de rand van het Rijk, en daarmee automatisch in een onherbergzaam landschap vol woestelingen en daarom: barbaren. In het Rome van toen begreep men precies wat er bedoeld werd, maar wij moderne mensen zijn vaak geneigd de teksten te letterlijk te nemen. Aan de andere kant zijn de bronnen die ons informatie geven over de 'gewone mens', of dat nu Romeinse soldaten of Friese boeren zijn, ook erg fragmentarisch, en de archeoloog moet vaak het antwoord schuldig blijven op vragen die hem en zijn lezers buitengewoon interesseren. Gelukkig blijft er genoeg over!

Velsen nam, al was dat maar voor korte tijd, een bijzondere positie in, en in de archeologie van Nederland is het nog steeds een uitzonderlijke vindplaats. Het is daardoor één van de culturele pareltjes in de geschiedenis van de provincie. Dit boek probeert de parel zo fraai mogelijk te laten glanzen. Hier lag kort de macht van Rome aan de Noordzee!

1

Het land waar de Romeinen terechtkwamen

Een grijze zee, een breed zandstrand, met daarachter lage, spaarzaam begroeide duinen, en daarachter een weids, groen gebied vol krekens, met jagende wolken erboven en honderdduizenden vogels.

Wie de Waddeneilanden kent, zal dit een vertrouwd beeld vinden. Wat voor ons een mooi, Hollands duinnatuurlandschap is, was voor de paar honderd mannen die kort voor het begin van de jaartelling voor het eerst met hun schepen aanlegden in de buurt van waar nu Velsen ligt, volkomen nieuw, vreemd en misschien wel angstaanjagend. Ze waren in een land waar vóór hen nog geen Romein voet had gezet, een land met vreemde planten en bomen, een vreemde geur en vreemde mensen. Vooral die mensen zullen hun zorgen hebben gebaard. Want dit was het land van de Friezen, en dat waren Germanen, en Germanen, dat waren de onvoorspelbare oervijanden van het Rijk, over wie de meest onheilspellende verhalen de ronde deden. Verhalen die door vroegere schrijvers waren opgevangen en doorverteld, meestal in de aangedikte vorm die hun lezers gewend waren, een vorm die niet bedoeld was om de werkelijkheid weer te geven maar om een bepaalde indruk te maken of te versterken. De mannen die hier landden, wisten niet beter. Maar wat weten wij van die toenmalige Friezen af?

Als Romeinen zoals Julius Caesar en Tacitus schreven over ‘Friezen’, of ‘Chauken’, of nog algemener over ‘Germanen’, dan bedoelden ze volken die de Romeinse militairen tijdens de uitbreiding van hun rijk in noordelijke richting ontmoetten en die aan ‘de overkant’ van de Rijn woonden. Die rivier had, sinds Caesar hem als eerste Romein in 55 voor Christus had gezien en zelfs was overgestoken, een mythische status van grensrivier: de grens tussen beschaving en barbarendom. Wie daar ten noorden of oosten van woonde, was Germaan, barbaar, vijand, met een cultuur die soms bewonderenswaardige trekjes had maar toch niet te verenigen was met die van Rome – de enige, de beste cultuur.

In het kader van dit boek, over de ‘botsing’ van Germanen en Romeinen in en rond het Velsen van 15 n.Chr., is het interessant om die inheemse cultuur eens tegen het licht te houden. Die had invloed op de militaire strategieën en mogelijkheden van de Romeinen in het gebied tussen de Rijn en de Elbe. Om die op waarde te kunnen schatten, moeten we enerzijds bestuderen wat de Romeinen (die de enige schriftelijke bronnen hebben geleverd over deze periode) dachten, anderzijds moeten we proberen om dat Romeinse beeld opzij te schuiven en er met eenentwintigste-eeuwse ogen naar te kijken – voor zover dat mogelijk is, natuurlijk. In welke opzichten verschilden Romeinen en Germanen nu écht van elkaar?

De Germanen, om die term maar te blijven gebruiken, vormden een grote, diverse groep van stammen en volkeren in het huidige Nederland, Midden- en Noord-Duitsland, Polen, Denemarken en de zuidelijke helft van Noorwegen en Zweden. Deze volken spraken verwante talen en vertoonden familie-gelijkenissen. Het is uitgesloten dat ze zichzelf als één volk beschouwden en ze hebben zichzelf zeker geen ‘Germanen’ genoemd; die naam hebben ze van de Romeinen gekregen, die waarschijnlijk één subgroep van die naam kenden, waarna ze miljoenen anderen ook maar zo noemden.

De aankomst van de Romeinen bespied door Friezen schuilend in de met riet begroeide oever van het Oer-IJ.
Tekening B. Bus.

Ten zuidwesten van hun woongebied lag Gallië, het huidige Frankrijk en België. Daar woonden volkeren die Keltische talen spraken, en dat was voor zowel de Romeinen als voor ons het criterium van ‘Keltisch-zijn’. We tekenen daarbij aan dat ook in het huidige Duitsland zulke Keltische groepen woonden, die echter over één kam werden geschoren met de Germanen.

De Franse en Belgische Kelten werden rond het midden van de eerste eeuw v.Chr. in bloedige oorlogen stuk voor stuk door Caesars legers bij het Romeinse rijk ingelijfd. De Romeinen konden deze veroveringen vooral succesvol uitvoeren dankzij de goede organisatie van de lokale stammen. Ze hadden centrale plaatsen en vaste leiders(families). Eenmaal overwonnen, ging het gezag definitief over in Romeinse handen. Van hun culturen bleven slechts sporen over, naar mate ze zich meer Romeins gingen gedragen en kleden. Ze gingen na verloop van tijd zelfs Latijn spreken en schrijven.

Zo waren de Romeinen en de Germanen al voor het begin van de jaartelling 'buren' van elkaar geworden. De grens lag bij de Rijn, althans: volgens de Romeinen; de Germanen en Kelten zelf hadden zo'n grens nooit zo scherp onderscheiden. Caesar meldt in zijn teksten dat de Germanen in diverse culturele aspecten verschilden van de Kelten. Zo'n anderhalve eeuw later schetst de politicus-historicus Tacitus een veel gedetailleerder beeld van de volkeren aan de overzijde van de Rijn. In tegenstelling tot Caesar had hij nooit een voet in 'Germania' gezet, maar hij beschikte wel over meer en betrouwbaarder bronnen. Toch is hij evenmin een antropoloog of een neutrale observator als Caesar. Beide auteurs hadden een specifiek doel met hun geschriften, zodat we ze niet voetstoots als betrouwbaar mogen aannemen. Caesar was er niet in geslaagd ver over de Rijn succesvol veroveringen uit te voeren en stelt de bewoners daarom liever voor als onbedwingbaar en zó arm dat het ook niet zo erg was dat er niets was veroverd. Tacitus presenteerde de Germanen als nobele wilden, die niet door corruptie besmet waren en die konden dienen als spiegel voor de decadente Romeinen.

De Romeinen meenden dat de Germaanse volkeren konden worden ingedeeld in hoofdgroepen. Wij hebben deze Latijnse namen (die zeker een verbastering of vertaling zijn van de echte stamnamen) overgenomen: zo leefden in de huidige provincies Noord-Holland en Friesland de Frisii Minores en Frisii Maiores (de Kleine en de Grote Friezen), en woonden in de huidige provincie Groningen en in het Duitse kustgebied de Chau-ci Minores en Chau-ci Maiores, de Chauken. Hun

stamgebieden zijn onmogelijk exact te bepalen, noch langs historische, noch langs archeologische weg. Dat oudheidkundigen de Friezen in het huidige Noord-Holland aanduiden als Frisii Minores, is slechts gewoonte. Als groepsnaam voor deze tweemaal twee stammen werd ook wel 'Ingweonen' gebruikt, een naam die wetenschappers inmiddels hebben ingeruild voor 'Noordzee-Germanen'. Het is vooral deze groep die voor dit boek van belang is.

GEEN DORPEN OF STEDEN

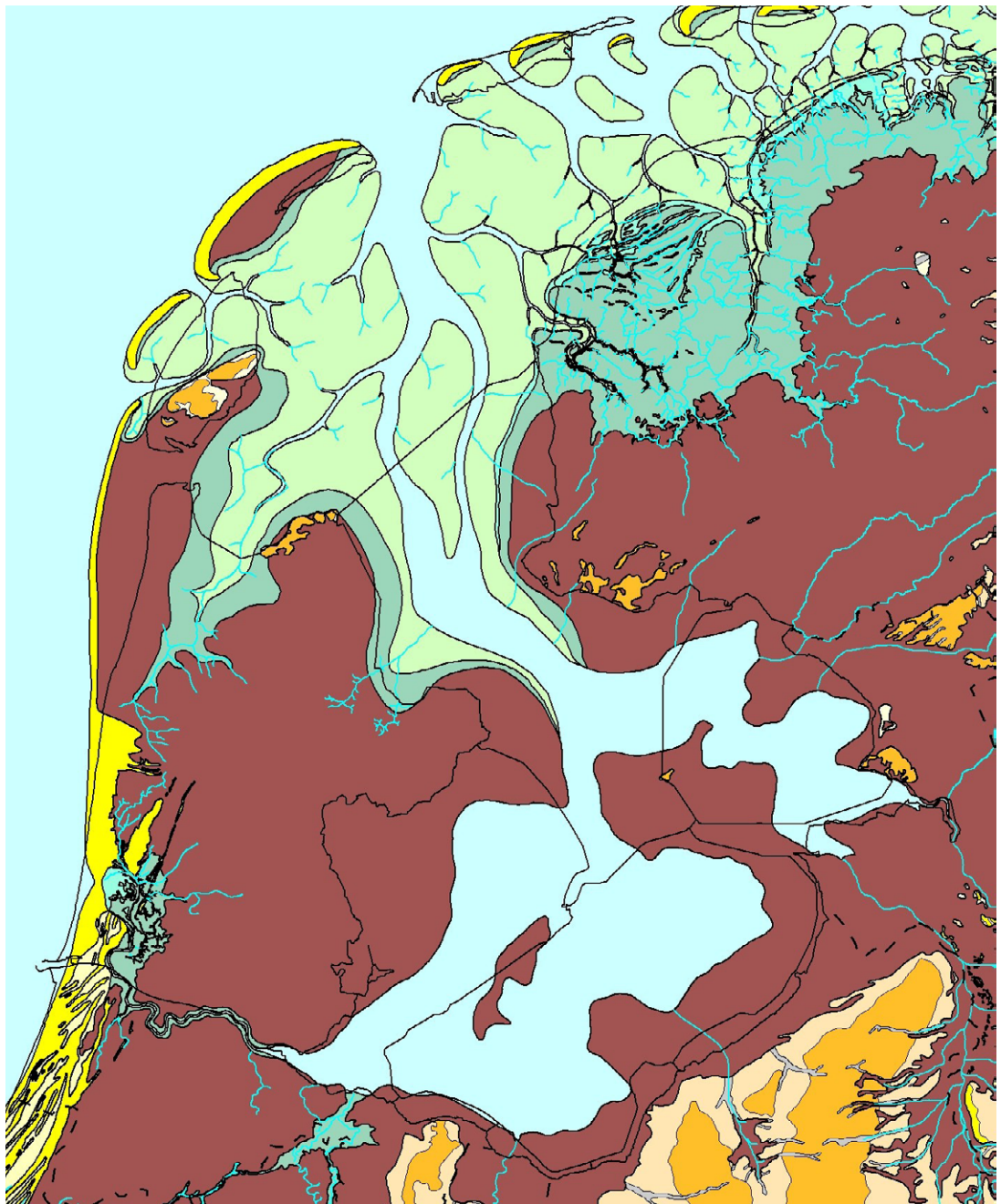
Een belangrijk kenmerk van de Friezen en Chauken (en daarin stemmen berichten van iemand als Tacitus redelijk overeen met de resultaten van archeologisch onderzoek) was dat ze woonden in verspreid liggende, kleine nederzettingen, samen met hun vee. Er waren geen dorpen of steden. Ze kenden onderling geen of nauwelijks verschillen in rijkdom of status. Verder hadden ze geen aantoonbare gespecialiseerde beroepen; iedereen deed alles zelf. Men bouwde boerderijen, maakte en repareerde gereedschap, wagens en karren, fokte vee (met name rundren), bewerkte akkers, verzorgde zieken, maakte kleding, kookte eten. Ze leefden met een gezin, van (groot)ouders en kinderen, soms samen met één of meer ondergeschikten – vrijen of slaven – in een boerderij tussen de weilanden en akkers. Er was geen reden om dicht op elkaar te wonen.

Verder bestond er geen op geld gebaseerde economie, geen (of nauwelijks) schrift, bijna geen bestuurlijke structuur of permanent leiderschap, en geen centraal gezag of administratie. Wel was er een systeem van grondbezit dat deels op overerving gebaseerd was, maar veel is daar niet over bekend. Er waren op gezette tijden bijeenkomsten waarop recht werd gesproken, besluiten werden genomen of een leider werd aangewezen voor de strijd, als daar aanleiding toe was. Vaak waren deze bijeenkomsten gekoppeld aan rituele ceremonies of feestdagen.

Door de verwante talen konden stammen onderling contact houden, zodat culturele ontwikkelingen zich over de Germaanse wereld verbreidden. De taal was uiteraard van belang wanneer stammen met elkaar overlegden of ze

gezamenlijk tegen de Romeinen wensten op te trekken, of dat ze toch samenwerkten met de machtige zuiderbuur. Verdeeld als de Germanen konden zijn, werden ze zich vermoedelijk pas van hun onderlinge band bewust nadat zij met andere culturen (zoals de Romeinse) in contact kwamen, en voor verlies van zelfstandigheid, vrijheid en identiteit vreesden.

De Friezen konden in hun woongebied goed leven van het land, dat voor die tijd hier en daar dicht bevolkt was: in de tweede eeuw leefden er tot wel twintig zielen per vierkante kilometer op de Friese terpen, op Texel en aan het Oer-IJ, tegenover nog geen tien in de meeste gebieden van Nederland. Ze waren relatief gezond, al werden ze niet ouder dan vijftig tot zestig jaar, maar dat gold voor iedere wereldbewoner in die tijd. Hun leven was in verhouding met de mediterrane leefstijl

Het noordwesten van
Nederland in de eerste
eeuw n.Chr.
Tekening Deltares.

van de Romeinen, en gezien door onze ogen, ‘eenvoudig’, maar dat maakte ze nog geen ‘barbaren’, zoals de Romeinen hen beschreven. De Germaanse leefwijze was nu eenmaal voornamelijk agrarisch van aard en bood weinig mogelijkheden tot handel met andere gebieden en economieën. Kortom: het gebied sloot cultureel niet aan bij wat de Romeinen graag zagen. De Germanen hadden geen enkele reden om hun leefwijze (snel) te veranderen of aan te passen aan de Romeinse. Aan de Romeinse spullen die in Germania zijn teruggevonden zien we ook dat die als ‘hebbedingetjes’ of krijgsbuit werden meegenomen, maar ze veranderden de leefstijl (althans lange tijd) niet ingrijpend. De Germanen hechtten aan Romeinse luxe maar ook aan hun traditionele, beproefde leefwijze. Aan de andere kant lijken de Romeinen er ook weinig aan te hebben gedaan om dat te veranderen; het waren geen zendelingen. Blijkbaar hadden ze alleen behoefte aan enkele nuttige contacten en de inzet van mannen die ze als gidsen, verkenners, informanten of hulptroepen wilden bijstaan.

In de gekleurde geschriften van Caesar en Tacitus kregen de Germanen -al dan niet terecht- bepaalde kenmerken toegewezen. Zo zouden ze veel waarde hechten aan moed en strijdlust. Inderdaad refereren veel eigennamen van Germaanse oorsprong, die we nog steeds gebruiken, aan dapperheid, stoutmoedigheid en strijd. Ook namen van wapens (speer, zwaard, helm) en sterke en weerbare dieren zoals de beer, de arend, de wolf en het wilde zwijn werden in die namen gebruikt. Opvallend is dat zowel mannen als vrouwen dergelijke namen konden hebben. Kennelijk werd ook van vrouwen verwacht dat ze krachtig en dapper waren.

LASTIG TE BEVECHTEN VOLK EN LAND

Wie in Rome rondloopt, zal vooral bewondering hebben voor de fraai uitgevoerde en schijnbaar onverwoestbare overwinningszuilen van de keizers Trajanus en Marcus Aurelius. Maar wie met een verrekijkertje de reliëfs aftast, ziet er bepaald huiveringwekkende zaken op

Inheemse boerderijen
in Archeon, Alphen
aan den Rijn.
Dia A.V.A.J. Bosman.

Boven: Velsen 1, spiegel van een olielamp met een geboeide verslagen vijand. *Dia P. Vons.*

Links: De locatie van Velsen 1 en Velsen 2 ter hoogte van de Wijkertunnel en Velsertunnel. *Tekening A.V.A.J. Bosman.*

Rechts: Enkele Friese boerderijen verspreid in het landschap. *Naar tekening provincie Noord-Holland.*

afgebeeld. Zo zijn er Romeinse soldaten, te voet of te paard, die hun 'barbaarse' tegenstanders afslachten, vertrappen of als slaaf meevoeren. De Romeinen gingen niet zachtzinnig om met de volkeren die ze trachtten te onderwerpen. Op de zuilen zien we dan ook losse hoofden en ledematen, geketende mannen, vrouwen en kinderen en mensen die zich op hun knieën smekend onderwerpen. In de vroege eerste eeuw n.Chr. zal dit niet anders zijn geweest. Hoewel het Romeinse leger destijds het sterkste en grootste van de hen bekende wereld was, waren oorlogen ook voor hen vaak lang, kostbaar en bloedig. En, laten we eerlijk zijn, hun tegenstanders deden in bloeddorst en meedogenloze wreedheid op het slagveld niet voor hen onder. De verhalen die de Romeinen over hun eigen nederlagen en de nasleep daarvan vertelden, compleet met afschrikwekkende beschrijvingen hoe de verliezers werden geofferd, waren niet alleen maar gruwelpropaganda. De Germaanse en Gallische samenlevingen waren net zo goed bruut en gewelddadig. Er waren ook veel gevechten en onderlinge twisten tussen de Germaanse stammen onderling, en niet alleen volgens de Romeinse auteurs. Ook archeologische vondsten laten daar genoeg van zien, zoals de huiveringwekkende vondsten van menselijk skeletmateriaal uit de moerassen van het Deense Alken Enge, of, dichterbij huis, uit zandwinputten bij het Brabantse Kessel.

Het land der Germanen was voor de Romeinse legers uit het zonnige Mediterrane gebied niet alleen vreemd en koud, maar voor hun beproefde wijze van oorlogvoeren ook erg ongunstig. De Romeinen konden er geen stad innemen (die was er niet), niet één leider aan zich binden, nauwelijks een symbolische plek bezetten die de inheemse bevolking zou inpeperen dat ze onderworpen was. De oorlog in Gallië was, ondanks alles, veel gemakkelijker gegaan; daar was dit alles wel voorhanden. De Romeinen schrijven vol afschuw over moerassen waar de zwaarbewapende legionairs nauwelijks vooruit konden komen, en de onmetelijke bossen, die ideaal waren voor hinderlagen. Hoewel deze beschrijvingen overdreven zijn – de schrik zat er bij de Romeinen behoorlijk in na de beruchte, catastrofale nederlaag tegen Germaanse strijders in het Teutoburgerwoud in het jaar 9 – waren er inderdaad problemen die de Romeinse ingenieurs niet meteen hadden overwonnen. Voor de Romeinse infanterie en cavalerie, inclusief hun uitgebreide 'legertros' van wagens met voorraden, waren delen van het Overrijnse landschap onoverkomelijke hindernissen voor het soort van oorlog dat ze in

zuidelijker streken gewend waren. Dat gold zeker voor de kuststrook van de Noordzee (de ‘Noordelijke Oceaan’ zoals de Romeinen haar noemden). Bossen waren daar niet of nauwelijks te vinden, moerassen des te meer, en overal was water: rivieren, inhammen, kreken, meren. Het grootste meer noemden de Romeinen Flevum. Je kwam er via de (Utrechtse) Vecht of de (Gelderse) IJssel. De Vecht was een aftakking van de Rijn, waarvan de hoofdbedding toen nog via de huidige plaatsen Wijk Bij Duurstede, Utrecht en Leiden naar Katwijk liep en daar in zee uitmondde. De Vecht leidde naar het Flevummeer, van waaruit men westwaarts via een brede rivierarm, het ‘Oer-IJ’, richting Castricum kon varen en daar de zee ontmoette. Rond het begin van de jaartelling, in de tijd dat de eerste Romeinen het gebied bezochten, was die doorgang naar zee problematisch aan het worden. Tussen het huidige Noord-Holland en Friesland was omstreeks 400 v.Chr. een doorbraak ontstaan, waardoor steeds meer water van het meer naar het noorden stroomde en steeds minder door het Oer-IJ, waarvan de monding langzaam verzandde. Aan weerszijden van de rivierarm ontstond een open en waterrijk landschap met strandwallen, kwelders en kreken en de daarbij behorende flora en fauna. Het was weer een compleet ander terrein dan de wouden en hoogvenen die de legioenen elders in het Germaanse land waren tegengekomen.

OPMARS NAAR HET NOORDEN

De vraag dringt zich langzamerhand op: waarom was dit natte, onherbergzame gebied van de Friezen, en dat van de Germanen in het algemeen, zo belangrijk voor de Romeinen aan het einde van de eerste eeuw v.Chr.? Het ging ze bepaald niet om het land zelf, dat immers weinig aantrekkelijks te bieden had. Hun focus lag ergens anders. Caesar had veel moeite gedaan om heel Gallië te veroveren vanwege de vele rijkdommen die er te vinden waren, en waar de bevolking al een hoge graad van beschaving had bereikt. Een gebied dus om zuinig op te zijn en goed te beschermen tegen indringers – *Germaanse* indringers, die al zo vaak over de Rijn waren getrokken, op zoek naar buit en nieuw land. Die moesten worden afgeschrikt en op ruime afstand worden gehouden. Daarvoor

streefden de Romeinen brede bufferzones na, deels bewaakt door ‘buffervolkeren’. Ze regelden dit soort zaken praktisch en succesvol op afstand. Ze sloten verbonden met stammen zoals de Bataven, een van de vele op drift geraakte, krijgshaftige Germaanse ruitersstammen die zich voor deze taak lieten inzetten. Op uitnodiging van de Romeinen vestigden ze zich in het Nederlandse rivierengebied, vlak aan de Rijn, die toen al door Rome als natuurlijke grens werd gezien die in ieder geval niet door vreemden mocht worden overgestoken. Deze migranten, die heersten over de daar al wonende groepen en hen opnamen, leverden soldaten voor de hulptroepen. Daarnaast verscheen ook het reguliere Romeinse leger weer ten tonele. In 19 v.Chr., dertig jaar nadat Caesar Gallië had verlaten, richtten de legioenen van zijn adoptiefzoon Augustus zich in bij Nijmegen. Vanaf daar zouden ze vër over de Rijn doordringen in Germanië, om pas halt te houden bij de Elbe. Het land tussen Rijn en Elbe zou de gewenste afstand scheppen tussen barbaren en de rijke Gallische provincies.

In 12 v.Chr. leidde Augustus’ adoptiefzoon Drusus, tevens zijn belangrijkste legeraanvoerder, vanuit Nijmegen en het Flevummeer een expeditie door het Friese gebied, richting het ruige land van de Chauken. Volgens de ene Romeinse overlevering maakte hij de Friezen belastingplichtig, volgens een andere was er sprake van medewerking en zelfs hulp van Friese kant, toen Drusus’ schepen vastliepen in Chaukenland. De Romeinen waren zeker de dominante partij, maar de Friezen kenden in deze streken feilloos de weg en wisten wanneer de natuur het meeste gevaar op zou leveren voor vreemden. De Romeinen konden hun hulp goed gebruiken. Als dank bleef er misschien een amfoor met wijn achter. Een randscherf van een amfoor uit deze periode is in Velsen gevonden.

Verder heeft deze eerste Romeinse expeditie in het Friese gebied geen sporen achtergelaten, althans, ze zijn tot op heden niet teruggevonden, óók niet in de buurt van Velsen, waar Drusus’ vloot misschien wel is langsgekomen maar waar verder niemand aan wal is gegaan. In de jaren daarna zijn de Friezen kennelijk

1.

2.

3.

1. Velsbroek B6, munt van Caligula, met de afbeelding van zijn vader Germanicus. Diameter: 2,9 cm. Foto A.V.A.J. Bosman.

2. Velsen 1, munt met klop VAR, van generaal Varus. Diameter: 2,5 cm. Dia P. Vons.

3. Velsen 1, munt van Augustus met klop CAESAR in ligatuur. Diameter: 2,6 cm. Foto A.V.A.J. Bosman.

met rust gelaten, en droegen ze alleen hun belastingen af. De legioenen trokken nog regelmatig over de Rijn, maar dan alleen oostwaarts; het noordelijk kustgebied lieten ze letterlijk links liggen.

Dat veranderde in het jaar 9, na de voor de Romeinen zo rampzalige Slag in het Teutoburgerwoud.

Hier waren drie legioenen onder leiding van generaal Varus overvallen in een smalle zone tussen een heuvelrug en een moeras, een plek die archeologen gevonden hebben ten noorden van Osnabrück. Vanaf de heuvels vielen de Germanen aan en slachtten de verraste Romeinen af, die geen kans hadden om hun zwaar bewapende slagorde in te nemen, en al evenmin om te vluchten. Naast het gevoelige verlies van een groot aantal getrainde en geharde soldaten had het Romeinse prestige een verschrikkelijke klap gekregen. Het was een erezaak van Drusus' zoon Germanicus, inmiddels volwassen en begiftigd met dezelfde strategische kwaliteiten als zijn vader, om wraak te nemen en de schande uit te wissen. Vijf jaar na de nederlaag trokken zijn legers moordend en brandstichtend Germanië binnen, en het jaar daarop wéér. En nu gebruikte hij de route die zijn vader een generatie eerder had genomen: de noordelijke route over water, via het Friese gebied. In het kader van die veldtocht moet er een afdeling van enkele honderden soldaten zijn ontscheept op de zuidelijke oever van het Oer-IJ. Met behulp van militaire ingenieurs richtten ze in korte tijd een permanent steunpunt op voor het leger dat zich naar onbekende gevaren begaf.

WAAROM VELSEN?

Hoewel we bij uitzondering menen te weten hoe de Romeinen deze versterking noemen is er hoegenaamd niets bekend uit enige historische bron over de oprichting ervan, of de aanleiding. Dat moeten we allemaal uit het archeologisch materiaal afleiden, met alle onzekerheden van dien. Maar door verschillende elementen te combineren, is het toch mogelijk om een plausibel beeld te schetsen van wat er in Germanicus' staf is besproken, op weg naar het noorden.

Velsen 1, Kruikamfoor
voor wijn uit de regio
van Marseille. *Dia*
A.V.A.-J. Bosman.

Om te beginnen is er de strategische ligging aan de veronderstelde vaarroute naar het noorden, het Oer-IJ. Die levert trouwens meteen al een probleem op. Er is lange tijd aangenomen dat dit water destijds een belangrijke monding had in de Noordzee, ter hoogte van Castricum. Hierdoor konden Romeinse schepen ook buitengaats gaan om het kustgebied te verdedigen of om juist voor offensieve doeleinden hun weg langs de kust naar het noorden van Nederland en Duitsland te vervolgen. Maar uit recent geologisch onderzoek blijkt dat de monding al voor de bouw van het eerste Velsse fort in 15 flink was dichtgeslibd met zand. Zo sterk zelfs, dat geologen denken dat er alleen bij zware noordwesterstormen nog zeewater het binnenland in kwam. Er moet dus een zwaarwegende strategische reden zijn geweest om de bouw van het fort dóór te zetten.

Er zijn ook oplossingen denkbaar voor het probleem. Romeinse patrouilleschepen waren mogelijk licht genoeg om over een lage zandbank te manoeuvreren, al dan niet getild of over boomstammen gerold. Daarnaast waren de Romeinen in staat om baggerwerken uit te voeren om een geul open te houden, zoals we nog zullen zien. Ook kunnen ze een kanaal door de duinen hebben gegraven. Het is mogelijk, maar een dergelijke operatie kostte wel flinke inspanningen en er zijn nooit archeologische aanwijzingen voor

gevonden. We moeten voorlopig volstaan met de overtuiging dat er op de een of andere manier wel een verbinding met de Noordzee móet zijn geweest. Het fort was jarenlang in gebruik, en dat was niet voor niets.

Als we dit probleem noodgedwongen even laten rusten, zijn er andere overwegingen denkbaar. De locatie van het oudste fort van Velsen ligt iets ten oosten van de strandwallen en duinen, veilig ver van de zee, op een plek waar het Oer-IJ een solide laag in de bodem doorsnijdt. Deze zandige ondergrond bood een stevige basis voor de fundamenteën van de militaire installaties. Dan was er naast de waterverbinding ook een landroute in de buurt, die over het zand van de strandwallen en oude duinen liep. Deze eeuwenoude route was naast de waterweg de belangrijkste noord-zuid verbinding, niet alleen voor de Romeinen maar ook voor de Friese bevolking.

Dat is dan de volgende belangrijke factor: de Friezen. De (voormalige) binnendelta van het Oer-IJ was in het jaar 15 een omvangrijke, zeer dicht bevolkte zone. Het was een gebied waar de zee en later het rivierwater zeer voedselrijke kleigronden hadden afgezet dat er bijzonder gunstige landbouwgrond was ontstaan. Vanaf circa 200 v.Chr. woonden er drie tot vier gezinnen per km², een hoge bevolkingsdichtheid

Velsen 1, scherven van een versierde terra sigillata schaal uit de periode rond 40 n.Chr. Dia IPP, Amsterdam.

voor die tijd, waarvan men aanneemt dat in de gemiddelde Nederlandse regio drie tot vier *personen* per km² woonden. Deze mensen leefden in woonstalhuizen van 25 tot 30 m lang, hielden zich bezig met veeteelt en akkerbouw en hadden een welvarend bestaan. Friese bewoningsconcentraties vinden we in die tijd ook bijvoorbeeld rond Schagen en op Texel. Daarbuiten was het noordelijk terpengebied, het huidige Friesland, eveneens intensief bewoond.

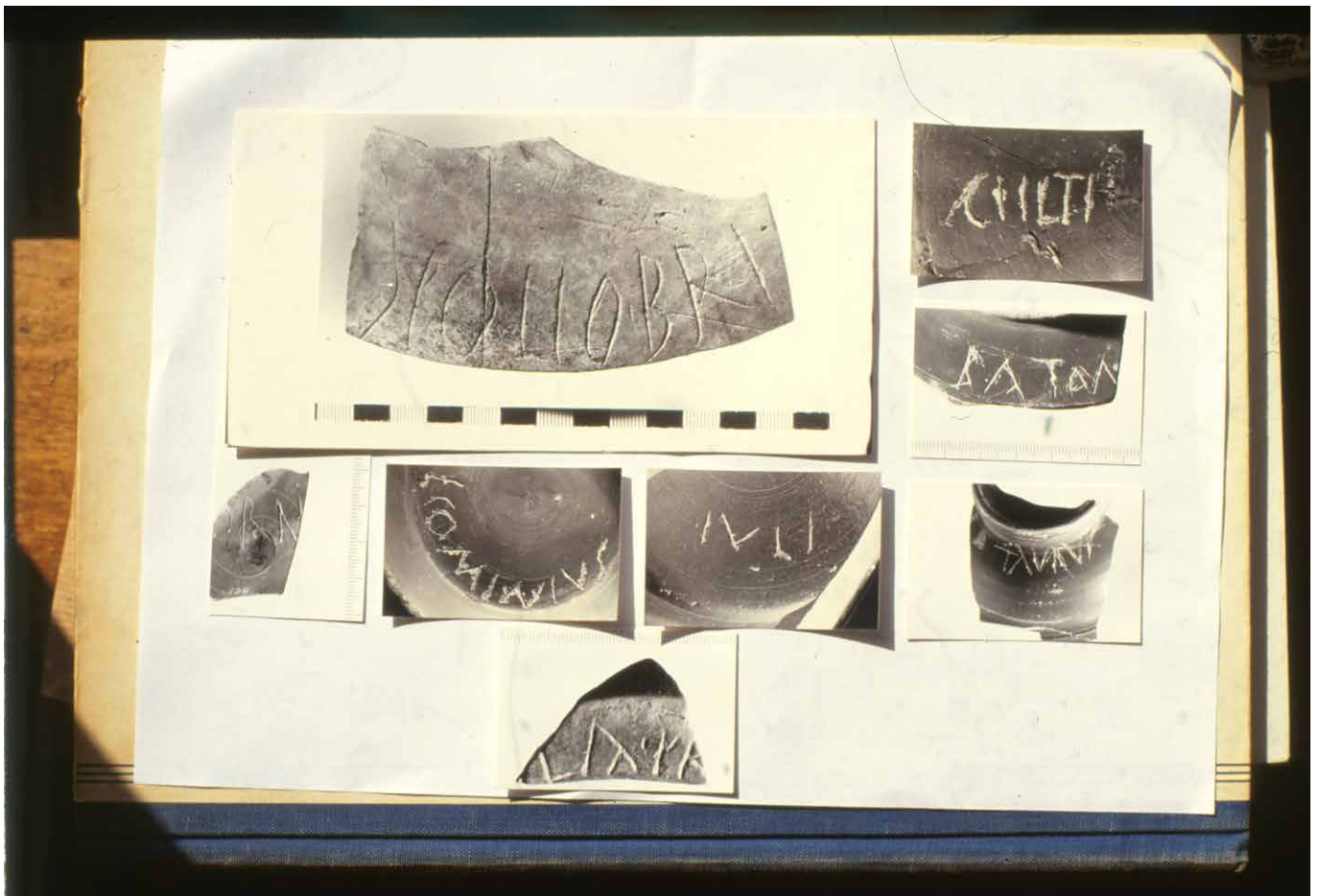
Ook de plek waar de Romeinen hun versterking aanlegden, was beslist niet geheel onbewoond.

In de paalgaten van het derde en dubbele boot-huis (zie p. 39), werden scherfjes gevonden uit de late ijzertijd (200-100 v.Chr.). Een andere vondst is die van een bijna complete pot uit een pre-Romeinse afzetting op de oever van het Oer-IJ. Hiernaast zijn er vele scherven uit de late ijzertijd die door overstromingen weliswaar

niet meer op hun oorspronkelijke plaats liggen (in archeologische termen: een ‘verspoelde context’), maar alles bij elkaar duiden de hoeveelheden op de aanwezigheid van een nederzetting op deze plek.

De locatie had mogelijk nog een bijzonder aspect. Aan de zuidwestkant van de Velsbroek, 3 km naar het zuiden, lag een heiligdom dat al eeuwen functioneerde. Het is bekend geworden als vindplaats Velsbroek B6. Het beheersen van zo’n ritueel centrum van een tegenstander of bondgenoot was standaardpraktijk bij de Romeinen. Zo kon er niet alleen macht worden uitgeoefend, maar in Romeinse ogen kon er ook kracht aan worden ontleend. Direct in de buurt van B6 zullen ook Friezen hebben gewoond die binnen hun samenleving een leidende positie hadden. Als zich ergens een lokale Friese elite of leider zich opgehouden zal hebben, dan was het hier.

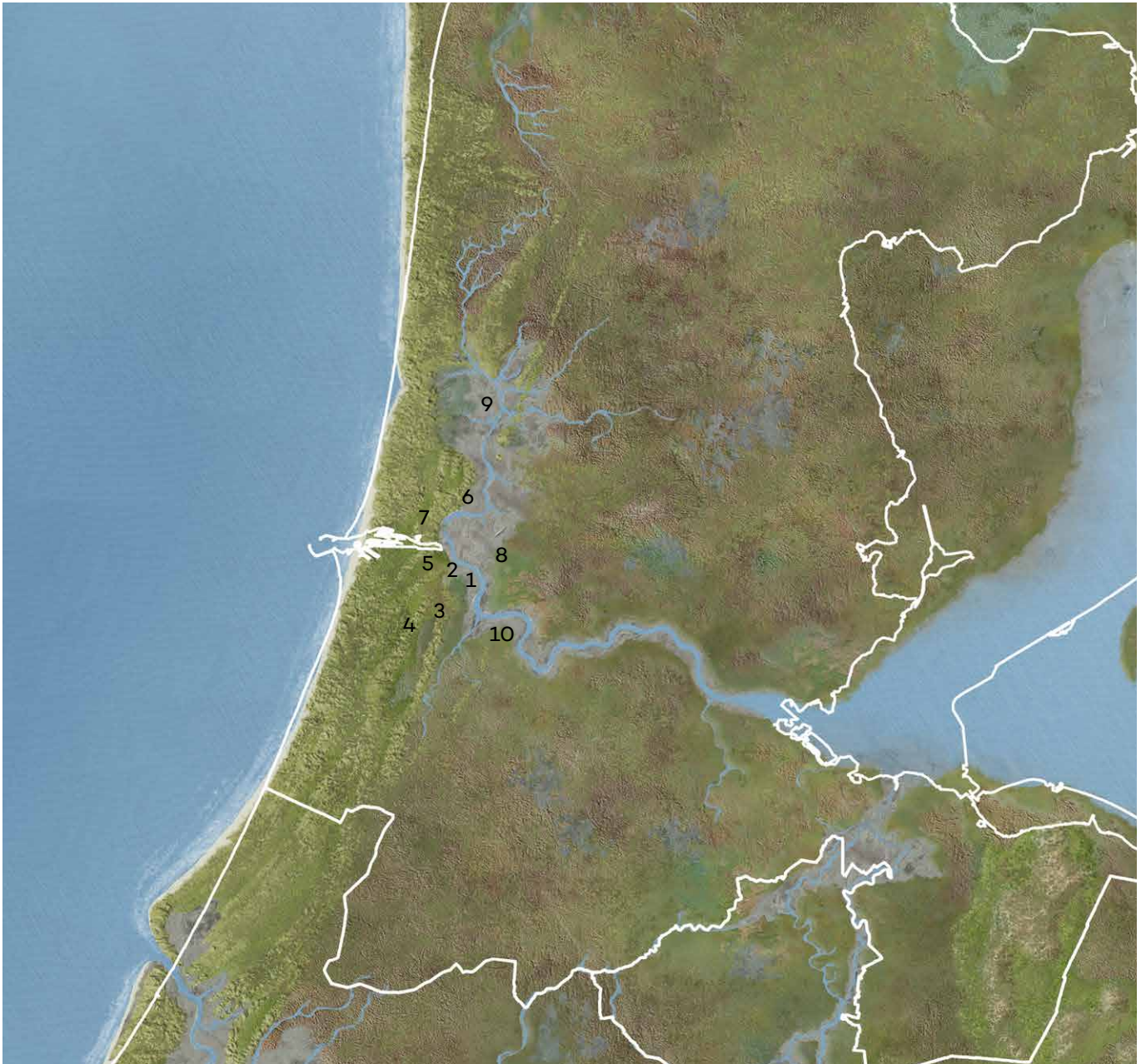
Velsen 1, enkele in aardewerk ingekraste namen en bijnamen van militairen. Foto IPP, Amsterdam.

Landschappelijke situatie in Noord-Holland ca. 100 n.Chr. met aanduiding van de in dit boek vermelde vindplaatsen in de omgeving van Velsen. *Tekening O. Odé.*

- 1** Velsen 1 ; **2** Velsen 2 ; **3** Velsersbroek B6 ;
4 Ruïne van Brederode ; **5** IJmuiden-Cederstraat ; **6** Uitgeest-Dorregeest ;
7 Velsen-Hoogovens ; **8** Krommenie-'t Hain ;
9 Castricum ; **10** Velsen 3

Kortom: het is absoluut zeker dat er al mensen op deze plaats woonden voordat de Romeinen richting Velsen optrokken. Dat de pragmatische veroveraars er na aankomst kiezen voor een al door de lokale bevolking 'uitgeteste' vestigingsplaats, lijkt een logische stap. Het is niet hard te maken dat de militairen Friese woningen en erven hebben ontruimd, zoals ze dat wel vaker deden. Hoewel de Friezen misschien geen economische of militaire macht waren in de zin van een waardevolle handelspartner of bondgenoot, vormden ze door de grote hoeveelheid mensen wel een factor om rekening mee te houden. Dat de laatste fase van het oudste fort plaats bood aan maar liefst 1000 militairen, hangt hier mogelijk direct mee samen.

Kortom: de Romeinen vestigden zich op een strategisch gelegen plek, op goede bodem, te midden van een bevolking die mogelijk producten kon leveren en hun niet ongunstig gezind was – zie de overeenkomst die Drusus met de Friezen had gesloten en die tot dan toe van beide zijden was nageleefd. Misschien onderhielden de Romeinen juist hier de benodigde diplomatieke en economische contacten met de plaatselijke elite. Het is mogelijk en zelfs plausibel, al zullen we het nooit zeker weten. Het fort stond er in ieder geval, en voor jaren.

Dan nu de onthulling van de naam, die ook nooit voor honderd procent zal kunnen worden geverifieerd, maar wel op heel goede gronden is gekoppeld aan de vindplaats. Tacitus – zijn naam is al eerder gevallen – spreekt over gebeurtenissen in het jaar 28 bij een fort in Friesland, Castellum Flevum geheten. Wat daar gebeurde, komt in het volgend hoofdstuk aan de

orde. Natuurlijk was die naam al lang bekend, en er is lang gespeculeerd over de locatie van dit fort aan de hand van plaatsnamen, rivieren en landstreken. De plaats werd verondersteld in de kop van Noord-Holland, in Friesland, ja zelfs in Noord-Frankrijk te liggen. In 1942 beredeneerde geograaf A. Beelaerts van Blokland dat het bij Velsen moest hebben gelegen. Enkele jaren later werden inderdaad de eerste vondsten van Romeinse militaria gedaan bij de aanleg van de Velsertunnel, maar die bleken als snel na eerste bestudering enkele decennia te jong te zijn om met het uit Tacitus bekende Flevum in verband te worden gebracht. Die plaats nu werd iets verderop ontdekt in 1972, in de zone waar nu de Wijkertunnel ligt. Deze vindplaats zijn we Velsen 1 gaan noemen, die bij de Velsertunnel werd Velsen 2. In de volgende hoofdstukken zullen we ons verdiepen in die plekken en hun archeologie in al haar facetten.

WINSUM

Was het eerste fort bij Velsen de meest noordelijk gelegen militaire basis die Germanicus had aangelegd? Nee, er zijn twee vindplaatsen die nog noordelijker liggen: Winsum (Friesland) en Bentumersiel (Noord-Duitsland). Hier zijn aardewerkscherven gevonden die exact overeenkomen met die uit Velsen, maar sporen van militaire installaties ontbreken hier. Dankzij de scherven is duidelijk dat de militairen hun proviand kregen vanuit dezelfde bronnen als de mannen van Velsen. Ongetwijfeld speelden de bases een rol tijdens de opmars, maar welke?

Vondsten uit de terp van Winsum (Fr.), bodem van een olijfolieamfoor uit Zuid Spanje, een rand van een kruikamfoor voor wijn uit de buurt van Marseille en een rand van een gladwandige wijnkruik met oor met zes geledingen. Alle scherven lijken zeer sterk op vondsten uit Velsen 1, en hangen daar ongetwijfeld mee samen. Foto F. de Vries.

2

Velsen 1

Als de bodem een archief is, wat archeologen vaak zeggen, dan is het verhaal van Velsen niet compleet zonder een blik op de archiefkast: de bodem zelf.

De wetenschap van de aarde, de geologie, kan duidelijk maken hoe het landschap er in vroeger tijden uitzag. Dat landschap speelde een bepalende rol bij het kiezen van een geschikte locatie om te wonen en te werken. Zo speelde het vele water in het kustgebied een grotere rol dan tegenwoordig. Je kon er je voordeel mee doen, maar je diende ook rekening te houden met de gevaren.

Geologische gegevens kunnen archeologen helpen allerlei vragen te beantwoorden over locaties. Ze vullen het verhaal aan dat de vondsten en grondsporen opleveren.

DE BODEM VAN VELSEN 1

1. Velsen 1, concentratie van vondsten ter hoogte van het platform en de Noordpier, 1976.

2. Velsen 1, de AWN Velsen graaft in vakken van 2x2 m in de akkers langs de Amsterdamseweg, 1973.

3. Velsen 1, de eerste palen van de havenwerken zijn ontdekt. Dia's 1,2,3: P. Vons.

Een grondmonster uit de buurt van de Velsertunnel bevestigt het eerder al genoemde beeld van het landschap met een vochtig milieu bij een geul in een kustzone met duinzand.

Het hennep en vlas uit het monster zouden te maken kunnen hebben met de vele aangetroffen resten van kabeltouw. Een verrassing uit het monster was de vondst van een vijg. Ongetwijfeld is dit een door de Romeinen meegevoerd importstuk.

Het fort en de haven van Velsen 1 lagen, net als Velsen 2, allebei op de zuidoever van het Oer-IJ. Het fort lag op een oude oeverwal van een verdwenen rivier, een zogenaamde stroomrug,

en werd door enkele honderden meters moeras gescheiden van de duinen in het westen.

De oorspronkelijke gelaagdheid van de bodem, de stratigrafie, is bij het ontstaan van het Wijkerveer in de middeleeuwen sterk aangetast. Het water zorgde voor erosie van de opgebouwde bodemlagen en het grootste deel van de vondsten belandde daardoor bij elkaar in zogenaamde *Dirty Sands*. Voor archeologen betekende dit meer puzzelwerk dan gebruikelijk omdat voorwerpen uit diverse periodes door elkaar lagen.

Maar nu andersom. Onder het niveau van de erosie liggen de nog onaangetaste geul- en

wadplaatafzettingen uit de bronstijd en geulafzettingen uit de ijzertijd en Romeinse tijd, pakweg uit de periode 730 – 480 v.Chr. In de *Dirty Sands* zijn scherven gevonden van een pot van handgevormd aardewerk, uit de late midden ijzertijd, ca. 400 v.Chr. Dit zijn aanwijzingen dat er bewoners in dit gebied waren voor de Romeinen kwamen.

De geul is in de late ijzertijd zuidelijker komen te liggen. Oudere geulafzettingen verdwenen daarbij jammer genoeg. Op het moment dat de Romeinen zich langs de geul vestigden, was praktisch alle dynamiek uit dit deel van het Oer-IJ verdwenen en slibden beide oevers gaandeweg aan. Op de geulbodemplaat en zeker in het havenbekken vormen zich diverse lagen met vondsten die niet meer door stroming werden weggespoeld.

Met de komst van de Romeinen stooft er ook telkens meer zand in de geul zelf, veroorzaakt door de aantasting van het lokale bomenbestand. Het grootste deel van het hout was natuurlijk nodig bij de bouw van het fort en de uitgebreide havenwerken.

DE EERSTE VONDSTEN

De werkgroep Velsen van de AWN, de grote Nederlandse vereniging van amateur-archeologen, was al van het begin af een van de actiefste afdelingen; ze had ook aan de wieg gestaan van de oprichting van de vereniging. In 1972 werd de werkgroep verrast door de melding dat bij de aanleg van een gasleiding Romeinse scherven werden gevonden. Van een opgraving kon toen geen sprake zijn, maar de leden van de werkgroep konden wel proberen bij te houden wat er werd gevonden. Ze trachtten door middel van proefputjes en door het bekijken van de slootwanden een beeld te krijgen van de vondstverspreiding en daarmee de grootte van de vindplaats. Daarbij vonden ze ook andere en grotere zaken dan alleen scherven, zoals ingeheide houten palen. Ze waren toen al niet de enigen met belangstelling voor deze vindplaats. Al vanaf de ontdekking waren ook archeologen van het Instituut voor Prae- en Protohistorie van de Universiteit van Amsterdam (IPP) geïnteresseerd, maar zij zouden pas in 1974 mee gaan graven. Dat leidde tot een bijna onafgebroken samenwerking tussen IPP en AWN, die tot 1990 zou duren.

De reden van de opgraving? Dat was niet alleen wetenschappelijke nieuwsgierigheid. Een grootse bodemingreep stond immers voor de deur: de aanleg van de Wijkertunnel, die alle Romeinse sporen onherroepelijk zou uitwissen. De opgraving was dus een reddingsoperatie, maar wel met een gunstig aspect: ruimte. Vooruitlopend op de aanleg kon een opgraving over meerdere hectaren plaatsvinden, waarbij een compleet grondplan van fort en haven in beeld kwam.

Boven: Velsen 1, André Numan en Maarten de Weerd van het IPP meten in 1975 de gevonden palen in. *Dia P. Vons.*

Onder: Velsen 1, doorsnede van een V-gracht. *Dia IPP, Amsterdam.*

DE AANLEG VAN VELSEN 1

Het terrein van Velsen 1 was al vóór de komst van de Romeinen bewoond. Maar hoe die bewoning eruit heeft gezien, en waar de bewoners zijn gebleven, weten we niet. In ieder geval begonnen de Romeinen er direct na aankomst in het jaar 15 te bouwen. Hun werk was niet in één keer klaar. Archeoloog Jaap Morel, die vanuit het IPP de opgravingen leidde en erop promoveerde, heeft in zijn proefschrift in totaal vijf bouwfases van Velsen 1 (1a,1b,1c,2a,2b) onderscheiden, nog afgezien van twee overgangsfases van 1a naar 1b en van 2a naar 2b. We behandelen ze in die volgorde.

Fase 1

De plattegrond van fase 1 was min of meer driehoekig, waarbij één van de drie zijden bestond uit de oever. Om het fort heen lag één spitsgracht of V-gracht, zo genoemd vanwege de vorm van de doorsnede; het was een typisch Romeins militair fenomeen, waar je makkelijk in viel en moeilijk uit klauterde. Verder stond er een muur met dubbele houten wanden, waartussen de grond uit de gracht was gestort. In de hout-aarde muur waren waarschijnlijk op regelmatige afstand van elkaar torens geplaatst. Hiervan zijn slechts de sporen van één toren gevonden. Langs de oever, ten oosten van de havenwerken, stond een houten palissade, met daarin een kleine poort ter hoogte van de oostelijke pier.

De allereerste fase, 1a uit 15 n.Chr., was een tijdelijk kamp, aangelegd om veiligheid te bieden tijdens de bouw van een permanent onderkomen. Het is niet bekend hoe lang die bouw geduurd heeft. Misschien heeft die zich tot in het jaar 16 doorgezet, tijdens de derde Germaanse campagne van Germanicus.

Fase 1b vertegenwoordigt het eerste echte fort. Het had in de zuidwesthoek een toegangspoort die maar heel kort heeft gefunctioneerd. In fase 1c werden alleen aanpassingen getroffen vanwege erosie aan de oever ten westen van de havenwerken. Er moest een beschoeiing geplaatst worden. Maar voordat dat gebeurde, maakten de Romeinen gebruik van de situatie door het extra weggeslagen deel aan te passen tot insteekhaven.

In Velsen is nooit met steen gebouwd, alleen met hout. Dat heeft gevolgen voor de sporen die worden opgegraven. Hout vergaat na tamelijk korte tijd, tenzij het luchtdicht bewaard blijft, bijvoorbeeld in veen of onder (grond)water. Toch blijft er altijd iets zichtbaar in de vorm van verkleuringen, de ‘paalgaten’. Van de bebouwing op het binnenterrein zijn slechts de paalgaten van twee scheeps- of boothuizen en een ander klein gebouw gevonden. Het eerste boothuis, en zijn vervanger die iets verderop werd gebouwd, waren beide circa 21 x 6 m groot. Deze maten corresponderen perfect met de afmetingen van scheepshuizen die in het Middellandse Zeegebied voorkomen. Het andere bouwspoor zou kunnen horen bij een houten kopgebouw van een langwerpige onderkomen. Het is een uitzondering, want verder ontbreken zulke sporen. Dat is wel als aanwijzing gezien dat de troepen uitsluitend in rijen (leren of canvas) tenten waren ondergebracht. Het is de vraag of dit bij een permanente bezetting van het fort wel een reële optie was. Het is waarschijnlijker dat al vrij snel houten barakken werden gebouwd. Maar als die op houten liggers waren geplaatst in plaats van op ingehaide palen, kunnen deze onderkomens nauwelijks sporen in de bodem hebben achtergelaten, zeker niet na de middeleeuwse overstroming en afkalving van het terrein.

Dat er gebouwen hebben gestaan die een permanent karakter hadden en waar zelfs de nodige zorg aan is besteed, weten we door een opvallende vondst. Uit de vulling van een waterput is een groot aantal brokken ‘huttenleem’ – leem die werd gebruikt om wanden mee dicht te smeren en die soms, na een brand, in gebakken vorm is behouden – geborgen met daarop krassen in visgraatmotief. Die visgraatkrassen dienden als hechting voor een pleisterlaag, die misschien zelfs werd beschilderd. Nu kunnen we speculeren welk gebouw dan zo uitbundig versierd kan zijn geweest. Een eenvoudige soldatenbarak, of de centurionswoning op de kop daarvan? Waarschijnlijker is dat het een onderdeel was van de commandantswoning (het *praetorium*) of van het naastgelegen hoofdkwartier (de *principia*). De commandant van de eenheden die in Velsen lagen, zal een goeie Romeinse

Links boven:
Velsen 1, de ontdekking in de Gasbuis in 1972. *Dia P. Vons.*

Rechts boven:
Velsen 1, gracht en delen van een wal aangesneden in het platte vlak. *Dia P. Vons.*

Rechts midden:
Velsen 1, grachten deels uitgegraven tijdens Sail Amsterdam 1980. Opgravingsleider Jaap Morel kijkt via het waterpasinstrument naar het schip. *Dia P. Vons.*

Onder:
Velsen 1, zeven van de stort naast de Gasbuis in 1972. *Dia P. Vons.*

burger zijn geweest uit de adelstand. In deze vroege periode van Romeinse expansie was dat zeker nog het geval. Zo'n man was gewend aan luxe, en zal dat ook tijdens de dienst zoveel mogelijk hebben nagestreefd.

Pagina rechts: Velsen 1, heft van een bronzen sleutel met gestileerde stierenkop. Dia P. Vons.

Onder: Velsen 1 luchtfoto genomen in 1980. Onder in beeld zijn de sporen van de grachten van fase 1c en 2 te zien, boven in beeld de contour van het platform en daarop aansluitend de westpier. Dia IPP, Amsterdam.

In het hoofdkwartier was naast de ruimte voor kantoren, opslag van documenten, bevelen, dienstvoorschriften en niet te vergeten de kas voor het uitbetalen van de manschappen, ook een zeer belangrijke ruimte. Misschien wel dé belangrijkste ruimte: de opslagruimte waar de vaandels stonden. Het was als een heiligdom ingericht. Vaandels, adelaars en andere eretekens hadden (net als in recenter tijd) een belangrijke status. Een ervan was de *imago*, ofwel de beeltenis van de keizer. De heerser was zo altijd bij de manschappen en hij verdiende het dan ook om in een geschikte ruimte te staan: het vaandelheiligdom of *aedes*. Als er ergens in het fort een stucwand beschilderd is geweest, dan wel hier.

Als er gebouwen waren, dan waren er ook deuren, die wellicht op slot moesten kunnen. Er zijn in Velsen zowel metalen (brons of ijzer) als houten sleutels gevonden, zoals de fraaie sleutel die was versierd met een gestileerde stierenkop. Uiteraard zal niet elke sleutel van een deur zijn geweest: ook kasten en kisten moesten op slot.

De overige grondsporen binnen en direct buiten het fort waren van enkele waterputten en -kuilen. In een tijd waarin waterleiding en kranen ontbraken, haalden bewoners zoet water uit de bodem. Als de waterput dichtslibde of de wanden instortten, groeven ze een nieuwe.

De haven

Wat Velsen 1 uniek maakt, zeker als Romeins vestingwerk in West-Europa, is de haven waarvan de sporen zo overduidelijk bij de opgraving werden aangetroffen. De soldaten hebben in de hoofdgeul van het Oer-IJ een havenplatform aangelegd naar Mediterraan voorbeeld, met daaraan

verbonden twee dammen of pieren. Het platform en de dammen hadden een beschoeiing van dicht tegen elkaar ingeheide palen, vooral van elzenhout. Over de aangestampte grond daarbinnen zullen planken zijn gelegd. Om de zoveel meter (destijds gemeten in Romeinse voeten van circa 30 cm) werden haakse zijwanden geplaatst. Deze zogenaamde caissons werden opgevuld met takkenbossen, in vette klei verpakte rietmatten en stenen. Deze vulling is gevonden tijdens de opgraving van de kop van de westpier. Tussen de wilgentwijgen waren zelfs blaadjes aanwezig, die na blootleggen nog even hun oorspronkelijke groene kleur lieten zien. De westpier was, net als de noordpier, op het platform aangesloten. Iets verder in de haven lag de oostpier, die direct in het fort uitkwam via een poort in de oevermuur. De pieren waren respectievelijk 50, 55 en 65 m lang en bestonden, net als het platform, vooral uit ingeheide palen van elzenhout.

Alleen ten oosten van het platform stond een oevermuur. De oever ten westen ervan had in eerste instantie geen beschoeiing of andere verdediging. Daar werden de schepen aan land gesleept. Maar een geheel onbeschermd oever bleek na verloop van tijd geen goed idee. De Romeinen hadden bij Velsen 1 hun fort op de overgang van een binnen- naar een buitenbocht aangelegd, en juist ter hoogte van de onbeschermd zone holde het water de oever het sterkste uit. Toch moesten schepen af en toe op het land komen en daarom werd er alsnog een – zij het aangepaste – oeverbescherming aangelegd.

Schepen moesten op het droge worden gehaald voor onderhoud, in de wintermaanden vanwege het dichtgevroren water, of simpelweg om te drogen. Een droog schip is immers een licht en dus snel schip. De betrekkelijk kleine Romeinse galeien moesten snel kunnen opereren, wilden ze hun tactische voordeel volledig kunnen benutten. Er was ook nog een veiligheidsreden: onder het dak van een boothuis lag het schip veilig bij een eventuele aanval. Tijdens de Bataafse Opstand van 69-70 zou meermalen blijken hoe kwetsbaar de Romeinse vloot was voor plotselinge overvallen door een flexibel opererende vijand.

Met name in de havenzone van het fort zijn vele vondsten van lood gedaan, zoals druppels en fragmenten van plaatjes met spijkergaten. Ze hoorden bij de beplating van schepen en dienden bijvoorbeeld om naden af te dichten, zo ook enkele lappen van wollen kledingstukken doordrenkt met pek, gevonden in de haven. Hier was ook gereedschap achtergelaten of verloren, zoals houten blokschaven met ijzeren messen, houten hamers en ijzeren beitels, kapmessen met houten heft en fragmenten van een grote zaag.

1. Velsen 1, houten schaal met horizontale greep. Foto IPP, Amsterdam.

Ten zuidwesten van het fort liep een zuidwest-noordoost aangelegde gracht. Misschien

lag daar een lage wal achter, opgebouwd uit de grond van de gracht, met daarop een serie aangepunte palen. Twee van dergelijke palen lagen in de haven. Zo'n paal – in het Latijn een *pilum murale* – was aan beide kanten aangepunt en had een uitgespaarde handgreep in het midden. Ze konden met touw aan elkaar worden gebonden, zodat een palissade of een 'frieze ruiter' ontstond. Het geheel zou kunnen hebben gediend als verdediging van een *annex*, een terrein waar minder essentiële activiteiten plaatsvonden of goederen lagen opgeslagen. Tevens kan hier de tros hebben gebivakkeerd, de lieden die met het leger mee optrokken en

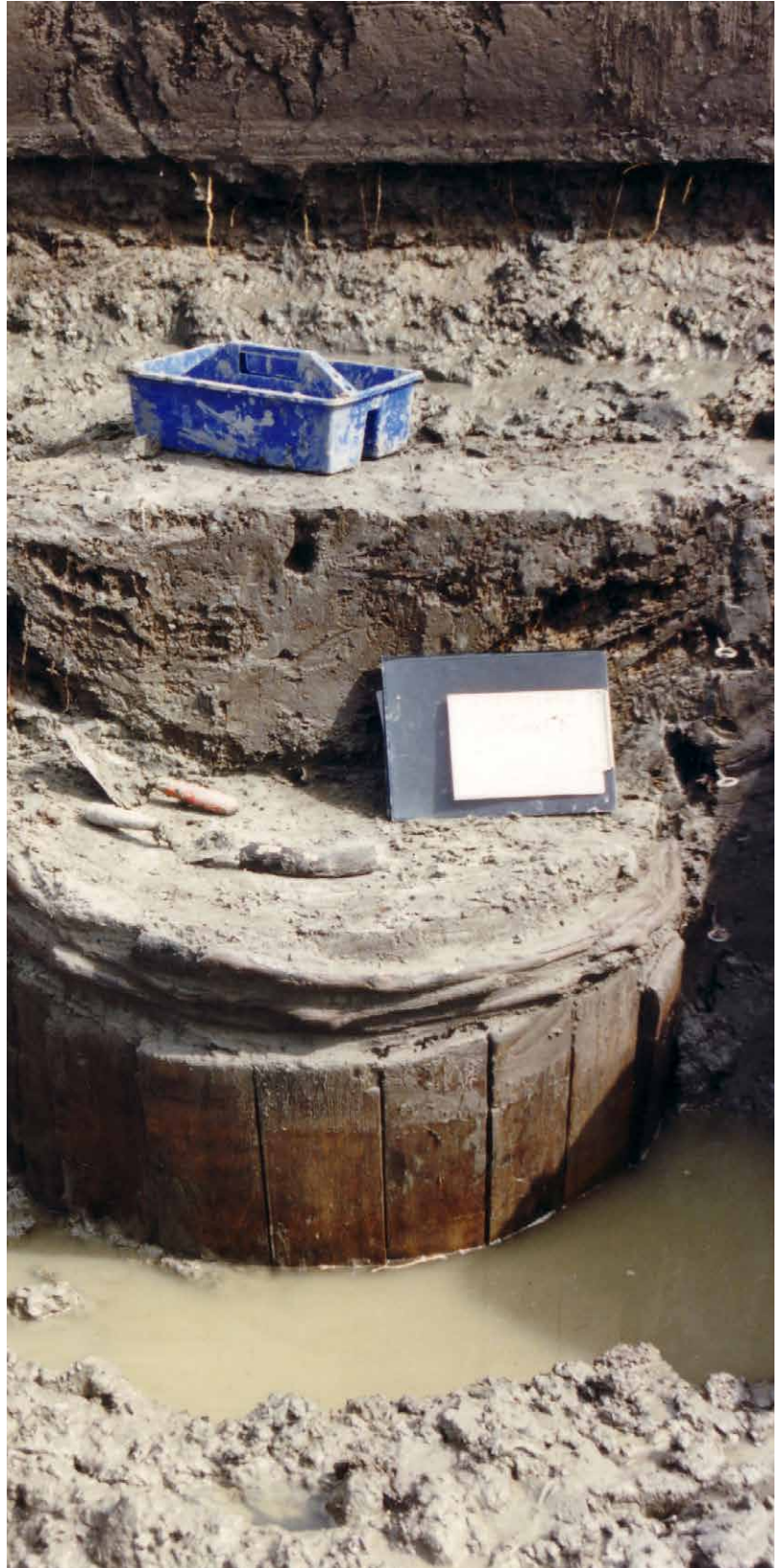

daarvan afhankelijk waren, zoals handelaren of leveranciers van allerlei diensten en vrouwen en kinderen van de soldaten. Er gold een strikte (maar niet overal en altijd even zorgvuldig nageleefde) regel dat zij zich niet binnen het fort mochten ophouden. Tenslotte kon op dit terrein in tijden van verhoogde activiteit ook een deel van de troepen worden ondergebracht, zoals extra hulptroepen of verkenners.

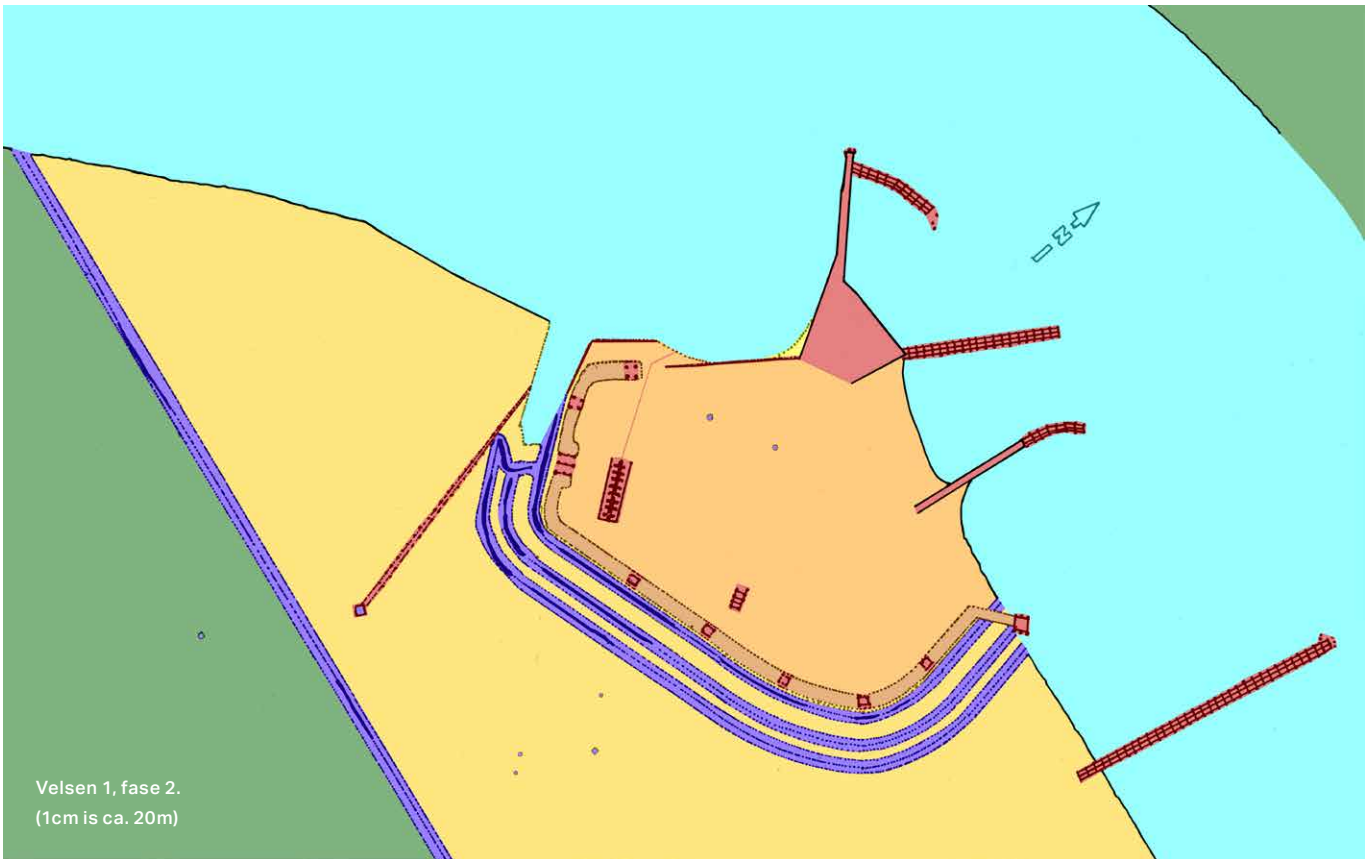
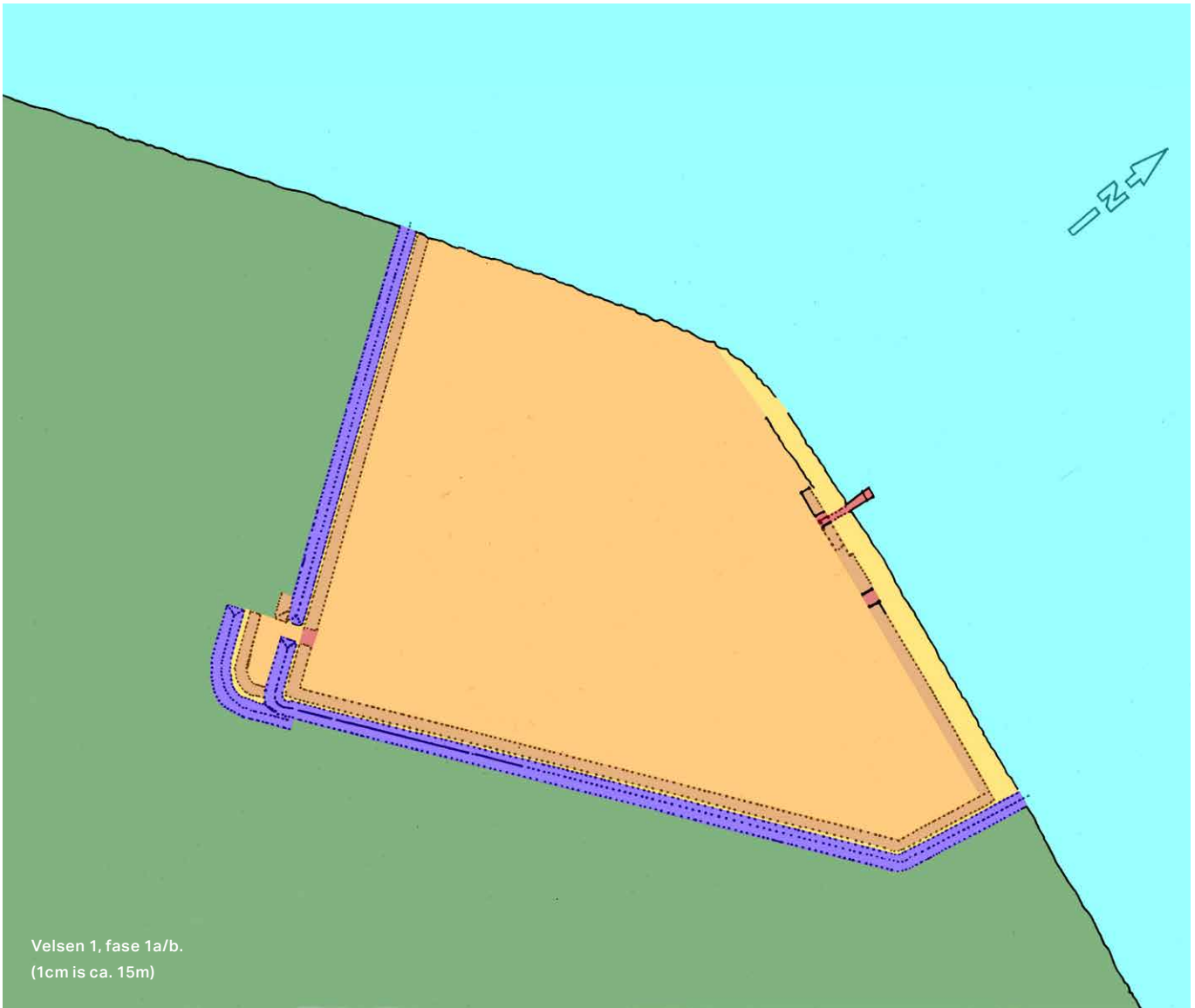
Er is in deze *annex* een gebouwspoor gevonden in de vorm van vier rijen van zes palen die een oppervlak van 4,72 m bij 3,54 m beslaan, ofwel exact 16 x 12 Romeinse voet. Het zou onderdeel geweest kunnen zijn van een ruimte met vloerverwarming, zoals een badhuis. Als watertoevoer kan een kreek of greppel hebben gediend die vlak ten noorden langs het gebouwspoor liep.

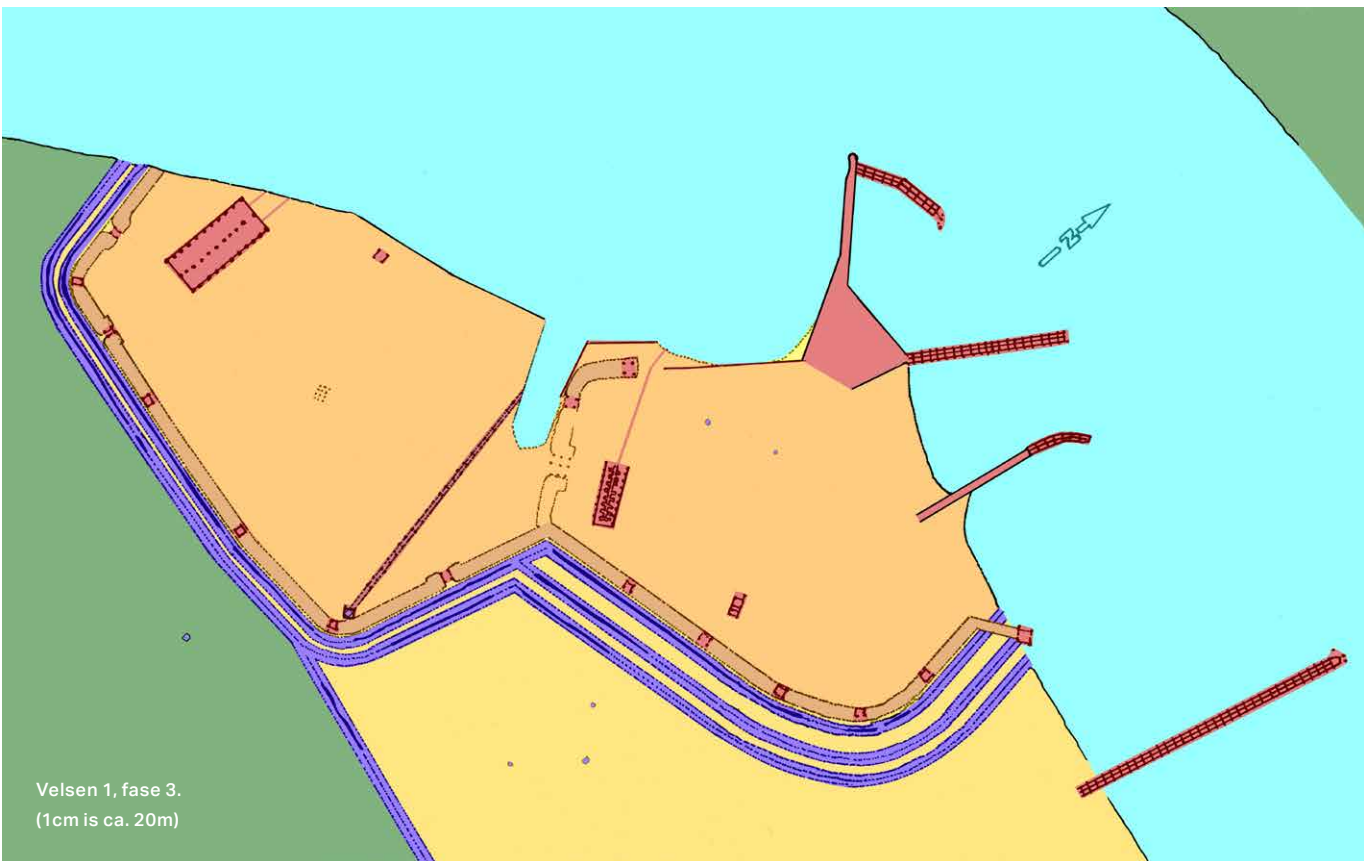
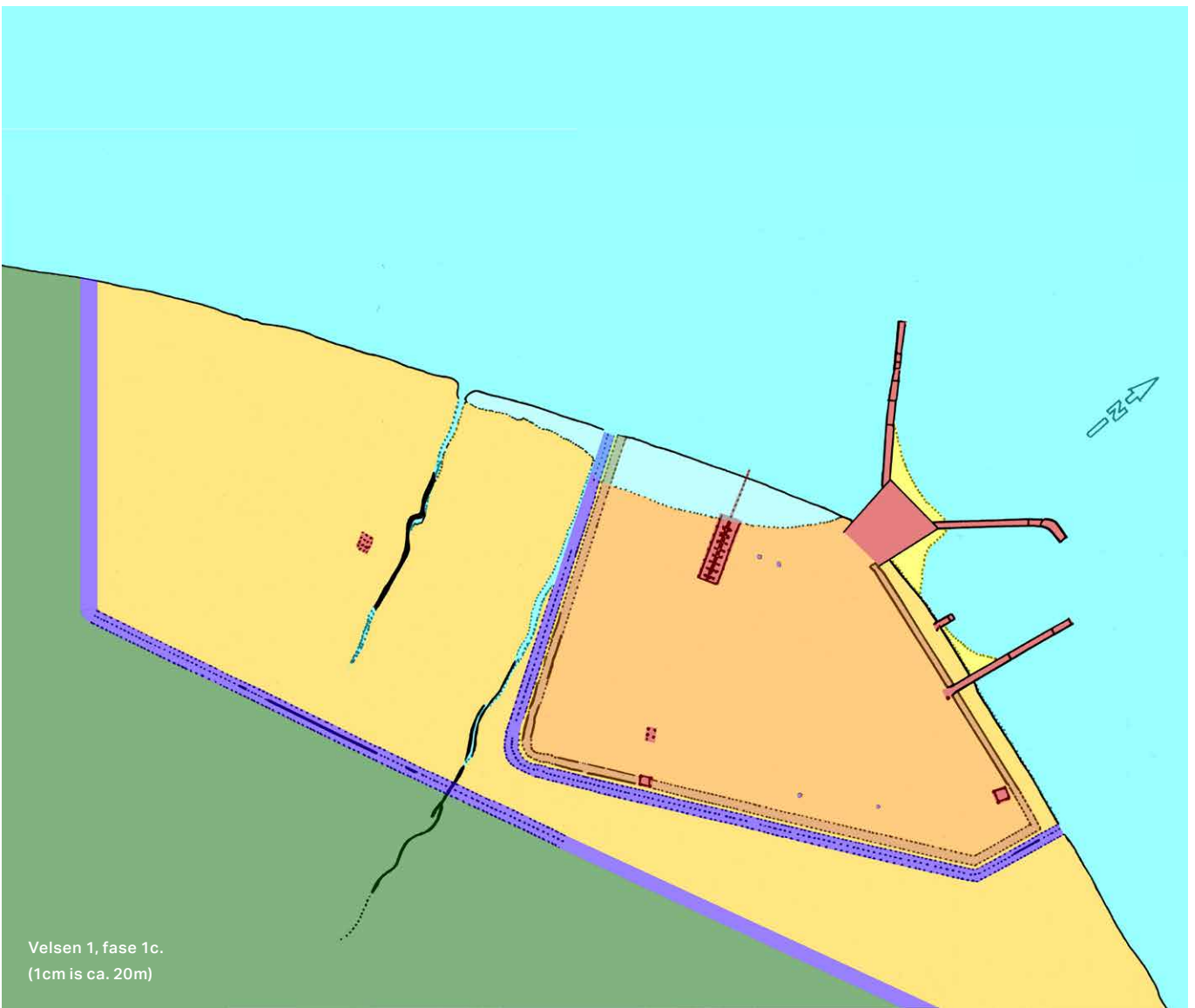
Badhuizen waren een belangrijk onderdeel van het leven van de Romeinen, en juist het leger was erg gehecht aan deze voorziening die een basishygiëne garandeerde. Vanwege de brandveiligheid bouwde men zo'n badhuis met stookruimte liever niet binnen een uit hout opgetrokken fort. Binnen de *annex* kon het echter wel. In deze richting wijzen ook de vondsten van enkele *sculponea* ofwel houten badslippers. Die waren handig om over de hete vloeren te lopen. De houten zool werd met een veter aan de voet vastgemaakt, die net als bij een teenslipper door een gat naast de grote teen en twee aan weerszijden van de hiel liep. Andere aan een badhuis gerelateerde vondsten zijn flesjes van glas of aardewerk waarin (geparfumeerde) oliën hebben gezeten. De op het lichaam gesmeerde olie werden tijdens het baden afgeschraapt, een soort antieke *peeling*. Daarvoor werd een gebogen bronzen haalmes gebruikt, de *strigilis*. In Velsen 1 is een compleet exemplaar aangetroffen, van een tweede exemplaar resteert alleen de afgebroken punt.

Velsen 1 had een binnenterrein met een oppervlak van ongeveer een hectare. Dit is in de Romeinse militaire wereld zo'n beetje een standaardmaat voor een *castellum*. Hierin kan een *cohors* gelegerd worden, een eenheid van zo'n vijfhonderd infanteristen. Een fort van eenzelfde grootte waar ook een ruitersafdeling

Velsen 1, waterput van een afgedankt wijnvat, waarvan de hoepels en duigen goed zichtbaar zijn. Foto IPP, Amsterdam.

was gelegerd, kon minder manschappen herbergen omdat er ook ruimte moest zijn voor de paarden. Of vlootbases als Velsen ook werden gebruikt door zo'n vijfhonderd man is onduidelijk; naast dit fort zijn er uit deze periode niet veel bekend. De vraag is bovendien of het fort steeds volledig bezet is geweest, en of alleen het binnenterrein of ook de annex is gebruikt voor manschappen. Op basis van slachtafval in de haven van Velsen 1 is in ieder geval geconstateerd dat de Romeinen in alle jaargetijden aanwezig waren. De hachelijke uren tijdens de Slag om Flevum in 28 n.Chr. (zie p. 46 e.v.) suggereren dat er toen geen volledige bezetting was, want een volledig garnizoen zou de belagers met minder moeite van het lijf hebben gehouden.

Vogelvlucht opname
van Velsen 1 in zijn
laatste fase.
Tekening G. Sumner.

Fase 2

In de tweede fase werden de verdedigingswerken zwaarder uitgevoerd. De vorm veranderde

van een driehoek in een trapezium. Dit zou kunnen wijzen op een onderbreking in de bezetting, gevolgd door een aflossing van de troepen, of een toename in de dreiging van buitenaf.

Opnieuw werd een hout-aarde wal aangelegd, maar nu met maar liefst drie V-grachten ervoor. Waar de wal uit de eerste fase vooral een fundering had van houten staanders die waren ingegraven in twee greppels, werden nu balken horizontaal op de bodem gelegd waarop een staketsel werd gebouwd. De buitenkant van de wal werd belegd met grasplaggen. Hiermee oogde het wellicht minder sterk verankerd, maar de indrukken die deze zwaardere wal in de ondergrond heeft achtergelaten, gaan juist veel dieper.

Om de circa dertig meter (honderd Romeinse voet) verrees een toren met een fundering van vier palen die drie meter (zo'n tien voet) uit el-

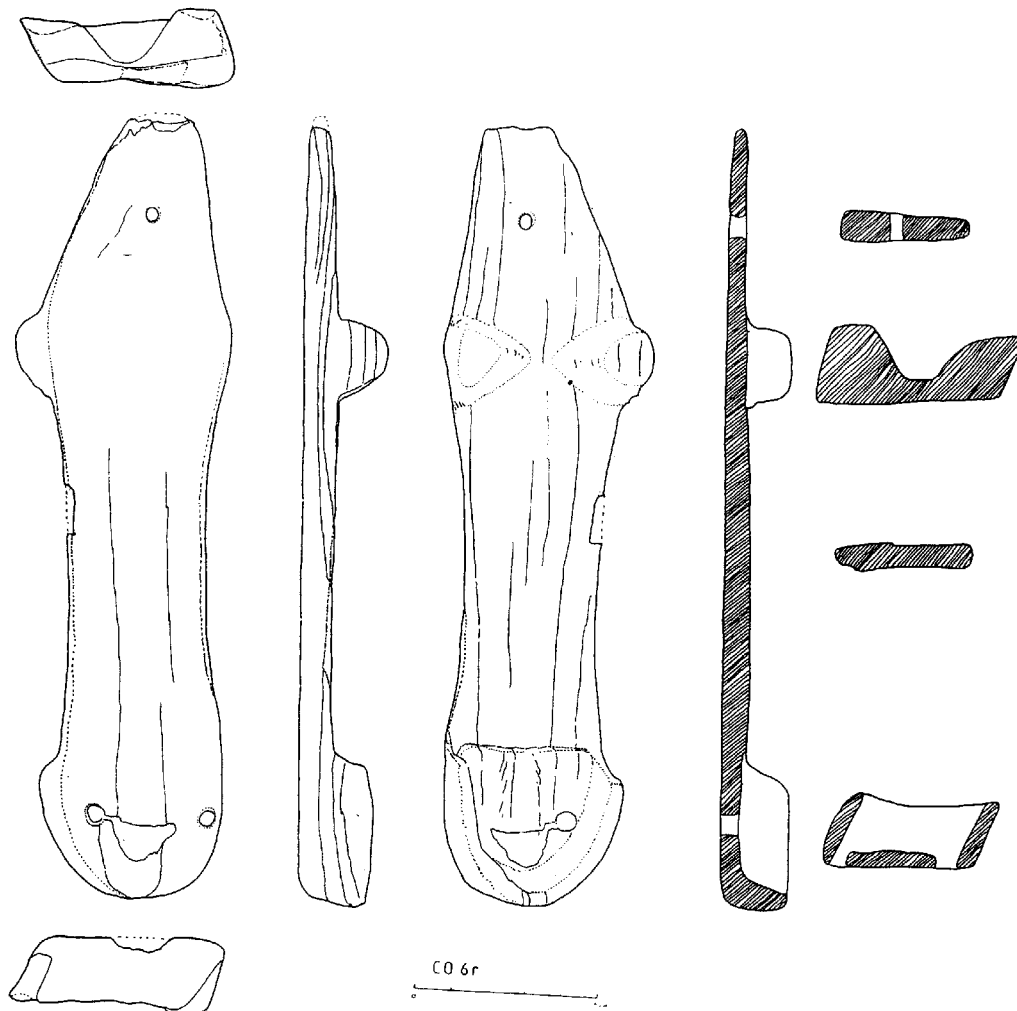
kaar stonden. In het westelijke deel van de wal bevond zich een poort met een dubbele ingang. Die lag verder naar achteren dan de torens, waardoor een verdedigbare open ruimte voor de poort werd gecreëerd. Verder was er voor de poort een onderbreking in de buitenste twee grachten. Hiervoor in de plaats lag er een aparte 'banaanvormige' gracht, een zogenaamde *clavicula*. Zulke grachten remden aanvallers in hun snelheid, mochten zij de wal en westelijke toegangspoort willen bestormen. Opvallend is, dat de binnenste gracht wél doorliep. Mogelijk lag hier een brug of vlonder overheen die bij gevaar werd opgehaald of verwijderd. De poort lag overigens op een opmerkelijke plek, namelijk pal voor het verplaatste, tweede boothuis.

Een opmerkelijk detail bevond zich bij de wal aan de oostkant. Hier was een toren gebouwd met een zware fundatie van acht palen. Misschien was dit een vuurbaken of een verdedi-

gingsplatform, waar artillerie op kan hebben gestaan zoals een zware kruisboog op statief (een *catapulta*) of een steenslingeraar (een *ballista* of *blijde*).

In de tweede fase werd niet alleen de wal vervangen, maar werd ook de kademuur geheel verwijderd. Blijkbaar werd er geen gevaar meer verwacht vanaf het water, of werd een andere oplossing bedacht die minder diepe sporen in de bodem heeft achtergelaten.

De enige herinneringen in deze fase aan gebouwen uit de vorige fase zijn de grondsporen van een boothuis en een ander gebouwspoor, mogelijk onderdeel van de commandantswoning. Voor een deel kunnen die gebouwen nog overeind hebben gestaan. Verder zijn binnen en buiten het fort waterputten gevonden. Deze lagen ook in de *annex*, die in deze fase zowel ten westen als ten oosten van het fort lag en een

Velsen 1, houten badslipper of sculponea met opengewerkte hak. Tekening R. van Silfhout.

oppervlakte had die beduidend groter was dan het fort zelf. Het oostelijke deel van de *annex* had bovendien een eigen afmeerfaciliteit in de vorm van een 90 m lange open steiger.

Er waren meer veranderingen in de haven. Het platform werd uitgebreid, waarschijnlijk om de over- en opslagcapaciteit te vergroten. De beschoeiing tussen de west- en de noordpier, blijkbaar een intensief gebruikte oever, bestond bijna volledig uit eikenhouten palen, die veel steviger waren dan de elzenhouten varianten.

Ten oosten van de kop van de westpier werd een open steiger aangebouwd. De kop van deze westpier werd, net als het platform, extra verstevigd met een halfronde rij dicht aaneen ingeheide eiken palen. Van deze palen en die van de weststeiger kon de kapdatum worden vastgesteld door de jaarringen (dendrochronologie): de winter van 20 op 21 n.Chr. Bij hetzelfde onderzoek werd duidelijk dat het hout in de omgeving was gekapt.

Het uiteinde van de oostpier werd verlengd met een open steiger die naar het oosten afboog. De noordpier werd zelfs geheel vervangen door een open steiger. De palen van de nieuwe noordpier waren bijna precies om de tien voet onder water ingeheid. Vlakbij de kop van de steiger zijn in het diepste deel van het Oer-IJ zelfs de sporen bewaard gebleven van de heistelling. Het zijn stille maar indrukwekkende getuigen van de magnifieke techniek van de Romeinen om deze waterstaatkundige klus te klaren.

Maar waarom werden die dichte dammen eigenlijk vervangen voor open steigers? Dat had ongetwijfeld te maken met het bevorderen van een betere stroming van het water. De Romeinen begonnen last te krijgen van het dichtlibben van de haven, in ieder geval tussen de west- en de noordpier. Ze hebben het probleem aanvankelijk aangepakt door te baggeren. Hierbij werd aangeslibd materiaal van hoger op de oever naar het diepste deel van de geul van het Oer-IJ getrokken. Nadat de steiger aan de westpier was gebouwd, werd het baggeren gestaakt.

Fase 3

De laatste fase van het fort kent geen onderverdeling in subfasen. Het fort van fase 2 bleef gehandhaafd, en aan de westzijde kwam een aanbouw: een trapeziumvorm met de langste zijde langs de oever. Daaromheen werden twee grachten gegraven die aansluiten op de buitenste grachten van fase 2b. Fase 3 werd omgeven door een hout-aarde-wal waarvan een deel van de indruk in de grond is teruggevonden. De wal sloot aan op de zuidwesthoek van de wal die er al lag. Op regelmatige afstand waren torens geplaatst, zoals bleek uit de vierkante configuraties van paalgaten die, zoals we inmiddels gewend zijn, zo'n drie meter of tien voet van elkaar lagen. Bij de sloop van het fort zijn alle palen uit de grond getrokken, waarschijnlijk om elders te recyclen. Onderin een paar paalgaten is nog een houten plaat teruggevonden die diende als fundering.

Het oppervlak van het fort werd in deze laatste fase dus tweemaal zo groot: twee hectare. Overigens is dit de oppervlakte zonder de *annex*, die buiten de primaire verdediging lag. Een groot deel van de westelijke *annex* heeft plaats moeten maken voor deze uitbreiding van het fort. Van de voorgaande tweede fase werden enkele delen aangepast; zo werden de westelijke grachten gedempt omdat ze anders over het binnenterrein liepen. Het bouw materiaal van de hier gesloopte wal en torens kon vanzelfsprekend worden hergebruikt in het vergrote kamp.

Van de binnenbebouwing van het fort is ook uit fase 3 weinig teruggevonden. Mogelijk heeft het badgebouw uit de eerste fase nog steeds gefunctioneerd. Het boothuis was in omvang verdubbeld, zodat voortaan twee galeien naast elkaar op het droge konden worden getrokken. Verder zijn enkele waterputten op het binnenterrein aange troffen die uit deze fase kunnen stammen.

Getuige de honderden fragmenten van houten tentharingen uit de vulling van de grachten werd ook in deze fase een deel van de troepen in tenten ondergebracht. Door de slechte conserveringstoestand kan alleen een schatting gemaakt worden van de aantallen haringen, maar het zou kunnen gaan om zo'n duizend stuks, die bij de ontruiming van de vlootbasis massaal

Links boven:
Velsen 1, afzettingen van het Oer IJ.
Dia P. Vons.

Rechts boven:
Velsen 1, tijdens de ontmanteling van het fort uitgetrokken paal.
Dia P. Vons.

Links midden:
Velsen 1, aanblik van de Oostpier nadat alle palen bemonsterd en uitgenomen zijn.
Dia P. Vons.

Links onder:
Velsen 1, enkele aangepunte beschoeiingspalen.
Dia IPP, Amsterdam.

Rechts onder:
Velsen 1, een paraplu biedt uitkomst bij het droog documenteren van de palen van de kop van de Noordpier, opgraving 1982.
Dia P. Vons.

zijn weggegooid. Toch is het ondenkbaar dat de soldaten in deze gebieden en in dit klimaat lang in tenten zullen hebben gebivakkeerd. Het is waarschijnlijker dat de ondiepe fundering (op dwarsliggers bijvoorbeeld) van barakken verdwenen is als gevolg van de erosie door het water uit de middeleeuwen.

Of deze laatste fase ook een verdedigd buitenterrein of annex heeft gehad buiten het al genoemde oostelijke deel, is niet duidelijk. Wel zijn ten zuiden buiten de verdedigingsgrachten enkele waterputten gevonden. Op het binnenterrein lag een enorme waterput in de zuidoostelijke hoek die waarschijnlijk al in de fase daarvoor functioneerde, maar dan binnen de *annex*. Vanaf deze 3 x 3 meter grote waterput liep een 95 m lange goot, gefundeerd door schuin gestelde palen. Het vermoeden bestaat dat vanuit deze waterput schoon water in de richting van de insteekhaven kon worden geleid, bijvoorbeeld voor de bevoorrading van de schepen. Het water uit de haven was te vervuild door het jarenlang dumpen van slachtafval en etensresten. Dit bleek uit onderzoek van opgegraven resten van vissen en kiezelwieren uit grondmonsters.

De waterputten kenden twee vormen: vierkant en rond. Die ronde vorm was te danken aan ingegraven wijnvaten. Deze soms twee meter hoge tonnen werden, nadat ze waren leeggedronken, ontdaan van hun deksel en bodem. Na het graven van een eerste ondiepe kuil werd de ton op de bodem gezet. Daarna groef een soldaat vanuit de ton de grond direct onder het vat uit en gooide het naar boven. Naarmate hij meer grond weg schepte, zakte het vat. Er werd in het drogere jaargetijde gegraven tot onder het niveau waar het grondwater opkwam. Zo zou er altijd water in de ton staan. Als het waterniveau diep lag, dan kon een tweede vat op het onderste worden gezet. Ook zijn er combinaties van een ingegraven vat met daarboven een vierkante opbouw van planken. We zullen zo'n tonput nog tegenkomen onder dramatische omstandigheden.

DATERING VAN VELSEN 1

Hoe dateer je het begin van een Romeinse nederzetting? Bij Velsen 1 is dat aanvankelijk ge-

beurd op basis van de munten, die immers zijn voorzien van namen en hoofden van keizers en daardoor te koppelen aan uit de bronnen bekende jaartallen. Die munten, waarmee de soldaten werden uitbetaald, waren een nieuw fenomeen in de omgeving. De Friese bevolking kende geen geldeconomie. Zij ruilden goederen, en de enkele Keltische gouden munt die archeologen hebben gevonden (bijvoorbeeld in Castricum-Oosterbuurt) had eerder een rituele betekenis of diende als relatiegeschenk.

De datering op basis van vondsten, zoals munten, metaal en aardewerk, gekoppeld aan dendrochronologische dateringen, bevestigen dat de bezetting hier geleverd is geweest tussen 15 en 28 n.Chr. In historisch perspectief is de begindatum te koppelen aan de al genoemde tweede campagne naar Germanië van Germanicus; de einddatering is gekoppeld aan de opstand van de Friezen in 28 n.Chr.

In deze relatief korte tijd is het fort dus gebouwd én tweemaal grondig verbouwd. Gesteld dat de laatste bouwphase alleen in het dramatische jaar 28 heeft gefunctioneerd, dan nog zijn de twee hoofdbouwfasen met elk twee subfasen, en een drietal bouwfasen aan de havenwerken in het korte tijdsbestek van 13 jaar uitgevoerd. Dat gebeurde niet zomaar en het geeft voldoende reden om te speculeren over de aanleiding hiervoor.

Germanicus' campagnes duurden tot 17 n.Chr., toen hij van zijn stiefvader Tiberius het bevel kreeg de acties af te breken en zich in Rome te melden voor de 'verplicht vrijwillige' zegetocht. Dat wil niet zeggen dat de basis te Velsen werd verlaten. Dit bewijst de vondst van hout dat in de winter van 20 op 21 n.Chr. werd gekapt voor de kop van de westpier, één van de belangrijkste havenwerken. Ander bewijs komt van een datering van een paar planken uit een funderingskuil van de toren direct ten noorden van de poort van fase 2b. Deze planken stammen respectievelijk van 25, 26 en 28 n.Chr. De laatste plank is opmerkelijk aangezien hij uit het 'rampjaar' van Velsen 1 dateert. Hij zou met een allerlaatste bouw- of herstelfase van vlak voor de belegering kunnen samenhangen.

Het verbouwen van een fort met tussenpozen van iets meer dan zes jaar is overigens niet uniek. In de Romeinse rivierhaven bij het Duitse Haltern-Hofstatt aan de Lippe zijn minstens vier hoofdbouwfasen te onderscheiden, die corresponderen met de activiteiten in het nabijgelegen *Hauptlager*. Dat fort *Aliso* is in gebruik geweest van ca. 8 v.Chr. tot 9 n.Chr., wat neerkomt op zo'n vier en een kwart jaar per fase. Archeologen zijn snel geneigd te denken aan verklaringen zoals verval van de houten constructies. Maar misschien is er iets anders aan de hand, zoals de komst van een nieuwe eenheid met een nieuwe commandant, een verandering in het gevaar van buitenaf, dan wel een voortschrijdend strategisch inzicht, of eenvoudigweg het bezighouden van de troepen in deze uithoek van het Rijk.

BEWONERS EN BUREN

Het Romeinse leger was de eerste krijgsmacht die georganiseerd was als een modern leger – of, liever gezegd, de moderne legers zijn in de verte afgeleid van het Romeinse. De indeling in eenheden van verschillende grootte en functie hebben de Romeinen bijvoorbeeld uitgevonden. De grootste was het legioen van zo'n 5000 man sterk, geharde beroepssoldaten die allemaal Romeins burger waren en in de tijd van Velsen 1 nog grotendeels uit het Middellandse Zeegebied kwamen. Legioenen waren onderverdeeld in cohorten, maar ook de troepen die de Romeinen werven onder de volkeren en stammen die ze hadden onderworpen, werden in cohorten georganiseerd. Ruitereenheden werden *alae* genoemd ('vleugels') en ook dat waren vaak hulpstroepen, gerekruteerd in de onderworpen gebieden. Net als de legioenen en hulpstroepencohorten hadden die *alae* een eigen (bij)naam en nummer, die werden ingekrast of opgeverfd op allerlei uitrustingsstukken en kookattributen. Daaraan zijn ze na al die eeuwen herkenbaar voor de archeoloog.

Tenslotte waren er de *centuriae* van zo'n 80 man sterk, gecombineerd door een centurio, een officier die heer en meester was over zijn manschappen. Een centuria is niet te identificeren aan de hand van een bijnaam of nummer, maar aan de naam van de comman-

derende centurio – die helaas niet te herleiden is tot een grotere eenheid.

In Velsen 1 zijn, gelijktijdig of achtereenvolgens, verschillende eenheden gelegerd geweest. Welke dat waren, weten we (nog) niet. Het dichtstbijzijnde legioen was het Vijfde (*Legio V Alaudae*, de 'Leeuweriken') en het lag net over de huidige Nederlands-Duitse grens in Xanten. Maar hiervan, of van namen van lagere eenheden zoals cohorten, ontbreekt vrijwel ieder spoor. De enige aanwijzing die in de buurt komt, zijn de letters COH[...] ingekrast op de wand van een amfoor uit Velsen 1. De tekst is na de H afgebroken, dus blijft de vraag of hier een nummer of naam van een cohort volgde, en welke dat was.

Boven:

Velsen 1, wandscherf van een wijnamfoor met deel van een inscriptie: COH...
Foto RMO, Leiden

Onder:

Velsen 1, wijnkruik met op de schouder de inscriptie: >.HADMI.
Foto A.V.A.J. Bosman

SCHRIFT

Boodschappen werden op perkament, papyrus of houten plankjes geschreven. Alleen van de laatste categorie zijn in Velsen resten gevonden. Dit waren zogenaamde wastafeltjes (*tabula ceratae*) van naaldhout, waar in een verdiept vlak een waslaagje was aangebracht. Hierin kon een boodschap gekrast worden, die na lezen weer gladgestreken (en zo uitgewist) kon worden om het plankje opnieuw te gebruiken. Soms drukte de scherpe pen (*stilus*) te diep door de waslaag en bleef de boodschap zichtbaar in het hout eronder. In de haven van Velsen 1 zijn stukken van houten schrijfplankjes gevonden waarin vaag de resten van letters te zien zijn. Helaas is het nog niet gelukt om een stuk tekst te reconstrueren. De letters van het cursief geschreven latijn missen de details om ze daadwerkelijk te kunnen lezen. Het gros van de tekens bestaat uit niet veel meer dan schuin gestelde lijntjes.

Houten schrijfplankje gevonden in de haven van Velsen 1. Vaag zijn de sporen van ingekraste letters in cursief Latijn zichtbaar. Foto RMO, Leiden.

Er zijn wel enkele vermeldingen van een centuria. In Velsen 1 is een fragment van paardentuig gevonden dat in puntjes ingeslagen letters bevat: > FIRMI FLAVI. De > (een omgekeerde C) aan het begin is de aanduiding van een centuria. Daarna volgt de naam van de centurio, ene Firmus, en tenslotte van degene aan wie het uitrustingsstuk toebehoorde: Flavus, 'De Blondkop'. Het complete opschrift luidt dus in vertaling: '(eigendom) van Flavus, uit de centuria van Firmus. De -i aan het eind is de tweede (bezits) naamval van de uitgang -us.

Overigens is het typisch dat dit paardentuig verwijst naar een centuria, dat een infanterie-eenheid was. Misschien was Flavus een hierbij aangesloten ordonnans, die te paard berichten en bevelen overbracht?

Er is meer paardentuig gevonden in Velsen 1, zoals riemverdelers, 'eindbeslag' waarmee een riem werd afgewerkt, en diverse hangers die als versiering aan de riemen hingen. Ook zijn er fragmenten van het beslag van karren. Er was dus zeker meer dan één ruiter in het kamp aanwezig.

Een tweede voorbeeld met een aanduiding van een centuria staat op de buik van een wijnkruik. De tekst is niet compleet, maar luidt: > POLIO.BRI[...]. De naam van de eigenaar van de kruik kennen we niet helemaal. Het kan ene

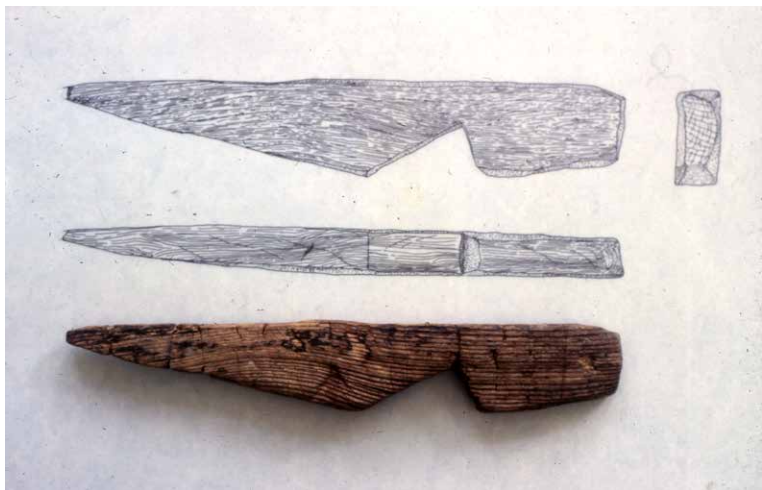
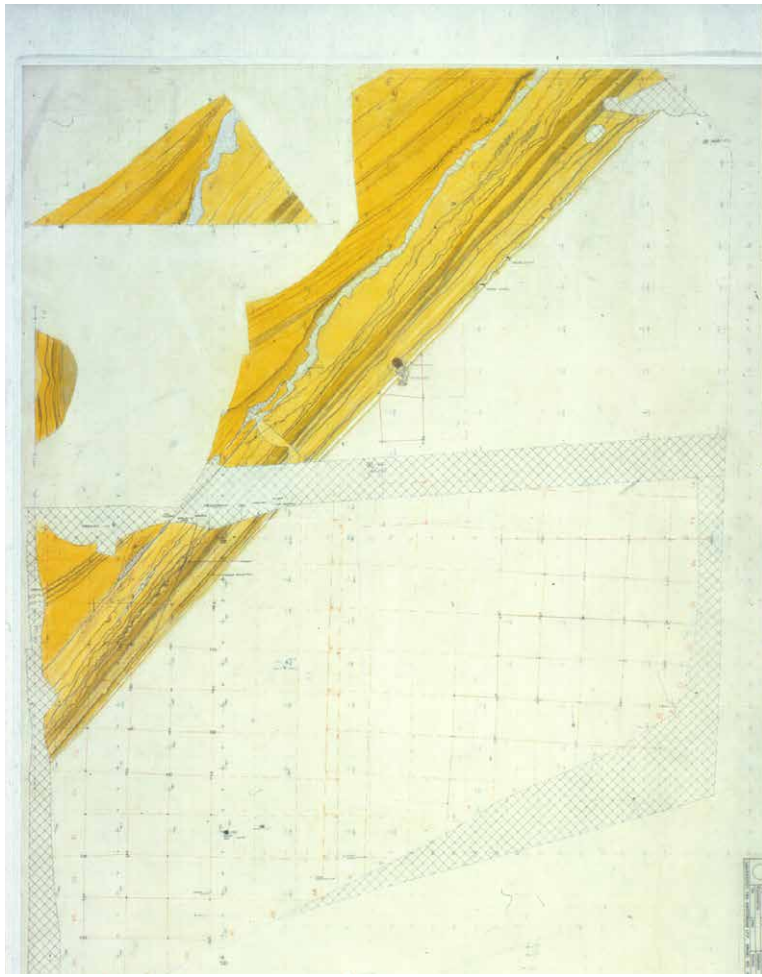
Links: Velsen 1, gepuncteerde inscriptie met >. FIRMI.FLAVI op een stuk paardentuig van bronsblik, Foto A.V.A.J. Bosman.

Rechts: Velsen 1, inscriptie van een soldaat die mogelijk uit de stad Rome kwam: Lucius Cominius. Foto IPP, Amsterdam.

Velsen 1, de kop
Westpier met eiken
palen gekapt in de
winter van 21 n.Chr.
Foto P. Vons.

Britannicus of Brigantius zijn geweest. De naam van de centurio is overduidelijk: Polio, wat een ongebruikelijke spelling is van de alleszins gebruikelijke Latijnse naam Pollio ('De Korte'). Ook is hier niet de gebruikelijke tweede naamval gebruikt.

Andere Romeinen in Velsen lijken zich te hebben geïdentificeerd met hun bijnamen, zoals een militair die DEXTRI in een gladwandige kruik kraste. *Dexter* betekent niet alleen 'rechts' maar ook 'handig' in het Latijn. Misschien was hij de ritselaar van de eenheid?

Daarnaast is er een mix van *legionarii* en *auxilarii*, ofwel lieden die als Romeins burger in het legioen dienden, en zij die deze status nog niet hadden en dienst deden in de hulptroepen. De eerste groep is te herkennen aan het gebruik van dubbele namen, zoals de burgers die voerden. Een mooi voorbeeld hiervan is L. COMINIUS onder op de bodem van een kom. Uit onderzoek naar de verspreiding van namen blijkt dat deze Lucius Cominius wel eens uit de stad Rome zelf afkomstig zou kunnen zijn. Er is nog een inscriptie op een bord die uit een voornaam en familienaam bestaat. De tekst luidt L.APR[...] te completeren tot Lucius Apronius. Nu is die naam bekend uit een historische bron uit dezelfde tijd: zo heette de commandant van het Romeinse leger in onze contreien. Hij moet er in 28 n.Chr. op uit trekken om de opstandige Friezen terug te drijven. Deze hoge officier zal niet van dit soort eenvoudige borden hebben gegeten, en ten tweede zal hij zijn naam niet ergens in hebben hoeven krassen om te zorgen dat zijn spullen niet gejat werden. De naamsovereenkomst is dus toeval. Dezelfde naam is ook ingekrast teruggelaten in Haltern (Dld) waar een Romeins fort stond. Misschien was deze eenvoudige soldaat Apronius eerst daar gelegerd voordat hij naar Velsen kwam?

Er zijn ook namen die op een Gallische of Spaanse herkomst duiden. Het is niet in alle gevallen duidelijk – maar wel waarschijnlijk – dat iemand met een gelatiniseerde naam zoals *Celtus*, wiens naam op een bord staat, reeds de status van Romeins burger bezat. Van ene *Cadmus* is wel zeker dat hij een Romeins burger was:

hij had de rang van *centurio*, zoals de inscriptie >HADMI op een wijnkruik aangeeft. De letter H werd destijds wel gebruikt om de keelklanken /k/, /g/ en /ch/ te schrijven, wat een interessante aanwijzing is voor de uitspraak van het Latijn in onze contreien.

Er zijn namen waarvan de sociale status niet zeker is. Onder de bodem van een kom staat IVLI, verwijzend naar Julius. Misschien is het een soldaat waarvan de familie ten tijde van Julius Caesar het burgerrecht verwierf en diens naam in ere hield. Iemand die in een bord BATAVI kraste om aan te duiden dat het eigendom van Batavus was, zal waarschijnlijk in een eenheid van Bataafse hulptroepen hebben gediend. Niet alleen de naam, maar ook scherven van typisch 'Bataafs' aardewerk bevestigen de aanwezigheid van Bataven of op zijn minst enige relatie tussen Velsen 1 en het Midden-Nederlandse rivierengebied, het kerngebied van dit legendarische volk.

Soms geven namen niets weer van de sociale achtergrond, maar eerder iets van de fysiek van de eigenaar van een stuk vaatwerk. Op een kleine kom is TAVRVS ingekrast, 'De Stier'. Niet geheel ondenkbaar is dat hij de sterkste kerel uit het fort was!

Er is wel gesuggereerd dat er ook Friese militairen in het fort waren, omdat er nogal wat aardewerk is gevonden dat in de 'Friese' traditie is gemaakt. Hun aanwezigheid is uit te sluiten noch aan te tonen. Het aardewerk kan ook via lokale proviandering of belastinginning in het fort zijn beland. Het is wel opmerkelijk dat in Velsen 1 een hoger percentage aan inheems (Fries) aardewerk is gevonden dan in andere forten. Bij een grondige vergelijking met hetzelfde soort aardewerk uit dezelfde tijd uit de nabijgelegen Assendelver Polders, is gebleken dat er voor de potten uit Velsen 1 een bepaalde keuze lijkt te zijn gemaakt: het zijn vooral grotere exemplaren, die waarschijnlijk vanwege hun volume interessant waren. Het ging de Romeinen vooral om de inhoud en niet om de pot, die na het legen in de haven werd gesmeten. Het hoge percentage inheems aardewerk zou op een mate van afhankelijkheid van, en zeker interactie met, de lokale gemeenschap kunnen duiden. Het percentage

Links boven:

Veldtekening van de oever van het Oer-IJ in Velsen 1. *Tekening J.-M.A.W. Morel.*

Rechts boven:

Velsen 1, op de kop van de Westpier is een rietdek bovenop twijgenpakketten in het vlak blootgelegd. *Foto A.V.A.J. Bosman.*

Rechts midden:

Velsen 1, doorsnede door het takkenpakket in de kop van de Westpier. *Dia P. Vons.*

Links midden:

Velsen 1, paalgaten van het dubbele boothuis komen tevoorschijn in het vlak, opgraving 1989. *Foto IPP, Amsterdam.*

Links onder:

Velsen 1, houten tentharing met tekening van hetzelfde exemplaar voor de conservering. *Dia A.V.A.J. Bosman.*

Rechts onder:

Velsen 1, de twee oudste boothuis tijdens de opgraving. In de paalgaten van het tweede boothuis zijn jalons gestoken. *Dia IPP, Amsterdam.*

inheems aardewerk in het latere fort Velsen 2 ligt beduidend lager, wat verklaard kan worden uit een andere verhouding tussen de Romeinen en de Friese omwonenden na het jaar 28.

DE OPSTAND EN DE SLINGERKOGELS

Het kwam al een paar keer eerder ter sprake: 28, het door Tacitus overgeleverde jaartal waarin de Friezen in opstand kwamen en – naar alle waarschijnlijkheid – een einde maakten aan de bezetting van Velsen 1.

De aanleiding voor de opstand zou een te hoog opgeschroefde belastingdruk zijn geweest; althans, dat is wat Tacitus vele decennia later beweerde (zie kader p. 54). Hij beschrijft daarna de belegering van een fort dat *Flevum* wordt genoemd, een naam die we kennen uit geschriften van de geograaf Pomponius Mela

die van een ‘meer Flevo’ en een gelijknamig eiland rept. ‘Flevo’ is een verkeerd begrepen vijfde naamval van *Flevum*, een woord dat we herkennen in het Nederlandse *vloeiën*, het toponiem *Vlie*, en mogelijk zelfs verbasterd in de plaatsnamen *Felison* en *Velsen*.

Belasting of niet, de strijd rond Tacitus’ fort is in overeenstemming met een reeks archeologische vondsten, die meer licht werpen op die ongewone situatie. Ten eerste zijn daar de meer dan 520 loden slingerkogels. Die zijn door de Romeinen gebruikt om zich (Friese) aanvallers van het lijf te houden. Op basis van de verspreiding van de verschillende typen is een verloop van de strijd gereconstrueerd, een van de weinige gelegenheden waarbij we een gevecht uit de oudheid ‘op de voet’ kunnen volgen.

De slingerkogels van Velsen 1 zijn in twee groepen te verdelen: gegoten loden kogels en met

Velsen 1, overzicht van loden slingerkogels.
Dia P. Vons.

de hand gevormde kogels van gebakken klei. Die loden slingerkogels zijn weer in vijf typen onderverdeeld, gebaseerd op enerzijds de hoeveelheid tijd die nodig is voor het afwerken van de kogel en anderzijds op het gemiddelde gewicht.

Het type 5 is de 'standaard' loden slinger kogel zoals deze van vele vindplaatsen bekend is. Ze werden gegoten in mallen van aardewerk en hebben een amandelvorm. Kogels van het type 4 benaderen de amandelvorm van type 5. Ze zijn echter tot deze vorm gebracht door hameren en niet door gieten in een mal.

De kogels van het type 3 zijn voor de helft afgewerkt. Aan deze kogels is te zien dat ze gegoten zijn in een gat dat in het zand is gestoken met de punt van een stok. Dat wijst dus al op improvisatie en haastwerk. De kogels van het type 2 hebben een conische vorm en kennen geen verdere afwerking. Het laatste type (1) heeft de vorm van een vingertop. Hierbij zijn één of meer vingers tegelijk gebruikt om een (serie) gat(en) in het zand te maken. Uit experimenten is gebleken dat de duim niet is gebruikt. Dit levert namelijk brede kogels op, een vorm die in Velsen niet is gevonden.

De concentraties van kogels lagen vooral in het westelijke deel (waar tijdens de tweede fase de annex of het werkgebied lag, en waar later de derde fase zou verrijzen) en dan vooral in de zones vanaf het water tot de wal en de insteekhaven en op het land in de zuidwestelijke hoek. Dit suggereert dat deze kogels zijn geworpen om een aanval af te slaan van vijanden die de westelijke toegangspoort van het fort bestormden. Blijkbaar werd dit deel van het terrein onvoldoende verdedigd en kon het worden ingenomen, want de kogels van type 4 tot en met 2 lijken steeds dichterbij het fort te naderen, terwijl type 1 op enige afstand werd gevonden. Uit het

Links:

Velsen 1, de derde fase van de aanval van de Friezen in 28 n.Chr., verspreiding van de type 2 slingerkogels. *Tekening naar J.-M.A.W. Morel.*

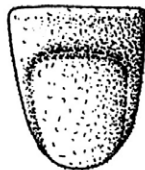
Rechts:

Velsen 1, twee loden slingerkogels type 1 ofwel de vingertoppen. Op de bovenste is duidelijk de nagelriem zichtbaar. *Dia A.V.A.J. Bosman.*

verspreidingspatroon van de afzonderlijke typen lijken de types 5 t/m 2 het fort steeds dichter te naderen, en juist de snelst gemaakte kogels liggen weer iets verder weg. Hierin is de golfbeweging herkend van een aanval en terugtocht van de Friezen. Ze krijgen kogels van steeds mindere kwaliteit om hun oren.

Velsen 1, typologie van de loden slingerkogel. Tekening J.-M.A.W. Morel.

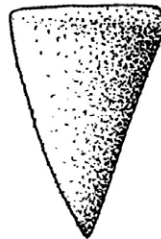
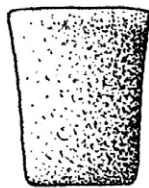
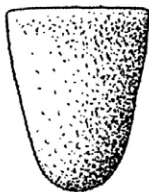
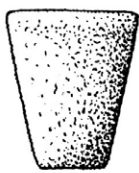
TYPE I

Als we de verspreiding van de verschillende soorten kogels bekijken, zien we hoe de strijd verliep, al moeten we erbij bedenken dat er, terwijl de slingeraars hun projectielen losten, ook werd gestreden met speren en zwaarden. Die gevechten zijn echter archeologisch niet te traceren.

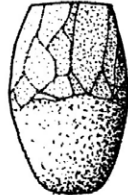
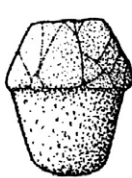
De beste kogels, die van type 5 en 4, zijn opgegraven in het noordwesten en zuidoosten van het fort, wat suggereert dat daar twee groepen tegenstanders tegelijkertijd de aanval inzetten. In het zuidoosten vinden we niets anders dan de beste kogels, zodat we mogen aannemen dat de driedubbele gracht en de aarden wal daar de aanval brak. Aan de andere zijde hadden de Friezen meer succes. Ze drongen via de oever de westelijke annex van fase 2 binnen en hielden daar zo lang stand dat de Romeinen door hun voorraad eersteklas slingerkogels heen raakten. Met ongehamerde kogels, en natuurlijk ook met andere wapens, verdreven de Romeinen uiteindelijk de Friezen ook uit dit deel van het kamp.

De strijd kan niet lang hebben geduurd, want de Romeinen spraken hun laatste voorraad kogels niet aan. Ze waren vast bezig de bres in de noordwestelijke muur te repareren, toen de derde aanval begon: een nieuwe groep Friezen kwam over het water en werd onthaald op een regen van tweedeklas slingerstenen. Toen die op waren, kwamen de 'noodkogels' van het type 1 aan de beurt. De Friezen werden ook dit keer verdreven.

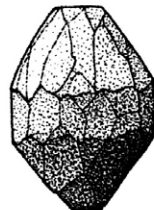
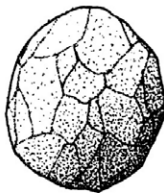
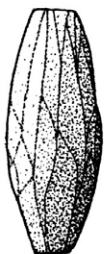
De laatste twee vondstgroepen hebben deels nog met de strijd, maar ook met de nasleep te maken. Menigeen sneuvelde in de strijd, getuige het menselijk botmateriaal tussen de vondsten: botten, maar ook complete schedels. Lichamen kwamen in het water terecht en vielen vervolgens langzaam uit elkaar. Op basis van de gevonden schedels gaat het minstens om vijf individuen.

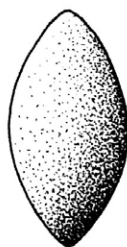
TYPE II

TYPE III

TYPE IV

TYPE V

Een paar slachtoffers kwamen wel op een heel bijzondere manier – en compleet – in de bodem terecht. Hun resten werden gevonden in waterputten. Dat had een tweeledig doel. Een begrafenissen en het vergiften van de bron; voor dat doel was ook een half paard gebruikt dat in de grootste waterput van het fort was gedumpt. In een andere put was een man met een deel van zijn wapenrusting afgezonken, en in een derde lagen twee mannen. De lichamen waren afgedekt met een schuin in de put gestoken stok, maalsteenfragmenten en bouw materiaal. Zo werd voorkomen dat ze boven kwamen drijven.

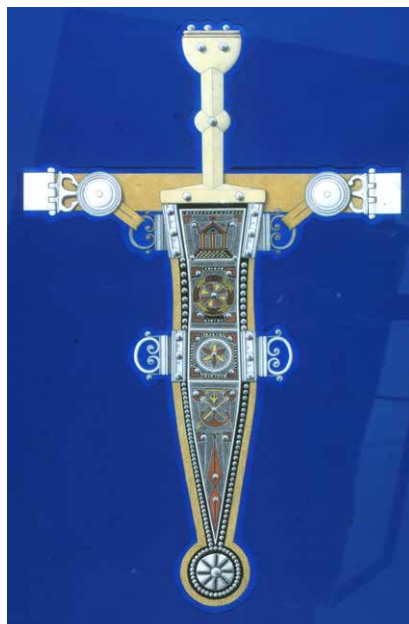
De eerste man was, gezien zijn uitrusting, duidelijk een Romeins militair, met een voor die tijd opvallende lengte van 1,90 m en een daarentegen opmerkelijk kleine schoenmaat 39. Van hem is in ieder geval één schoen terug gevonden, van de andere restte alleen nog een handvol spijkertjes die onder de zool hadden gezeten om slijtage tegen te gaan. Hij was robuust gebouwd, en de botten van zijn rechterarm toonden vergroeiingen die duiden op zwaar werk. De man had een grote scheur in zijn schedel, gevolg van een klap die heel goed dodelijk kan zijn geweest.

Hij had zijn militaire riem (*cingulum*) met verzilverde beslagplaten om, waaraan zijn dolk (*pugio*) in rijk versierde schede hing. Hij droeg

een grote mantelspeld en om zijn vinger zat nog een ring met zegelsteen, waarop de afbeelding van de godin Roma.

De twee mannen uit een andere waterput hadden verschillende levens geleid. De één was een jonge vent van 20-30 jaar oud. De ander moet een jaar of tien ouder zijn geweest. Hij had in ieder geval een beduidend slechter gebit dan zijn lotgenoot; tijdens zijn leven had hij al vrijwel alle kiezen uit zijn onderkaak en één uit de bovenkaak verloren. De gehele kaak toont aan dat hij het uitvallen of uittrekken van de kiezen ruimschoots heeft overleefd. Op hun skeletten zijn geen zware verwondingen aangetroffen, althans niet zoals bij de solobegraving. Een akelig detail vormen de vraatsporen die zijn aangetroffen op de botjes van de vingers en tenen, een aanwijzing dat de lichamen niet direct in de waterput zijn gelegd.

De mannen hadden waarschijnlijk een mantel of halsdoek om, aangezien in de waterput ook twee mantelspelden zijn gevonden. Verder hadden ze geen wapens of andere uitrustingstukken bij zich toen ze in de put werden gegooid. Bij hun resten is wel een nagenoeg ongebruikte munt, een *as* van keizer Tiberius, gevonden. Deze past qua datering perfect binnen het genoemde jaar van de opstand: het jaar 28.

Links:

Velsen 1, schedel van de man uit waterput 2. Foto A.V.A.J. Bosman.

Rechts:

Velsen 1, reconstructie van de dolk uit waterput 2. Tekening J.-M.A.W. Morel.

De Friezen krijgen de volle laag tijdens hun
bestorming van Castellum Flevum in 28 n.Chr.
Tekening K. Wilson

Boven:
Velsen 1, Providentia
munt geslagen tijdens
Keizer Tiberius
tussen 22 en 30
n.Chr., gevonden in de
waterput met de twee
mannen. *Dia A.V.A.J.*
Bosman.

Dat de Romeinen daarna niet van zins waren langer te blijven, blijkt uit de maatregelen die werden genomen om het fort te ontmantelen en onbewoonbaar achter te laten. Wellicht hing dit ook samen met de onmacht van de Romeinen om een effectieve vergeldingsactie uit te voeren. De Friezen hebben zeker niet gewonnen in Flevum. Als dat zou zijn gebeurd, dan zou Tacitus dit zeker hebben vermeld. Dat paste namelijk precies in zijn politieke straatje. Het vergiftigen van waterputten zou bovendien niet in het belang zijn van de Friezen. Ze hadden immers een claim op het land, waarover later meer.

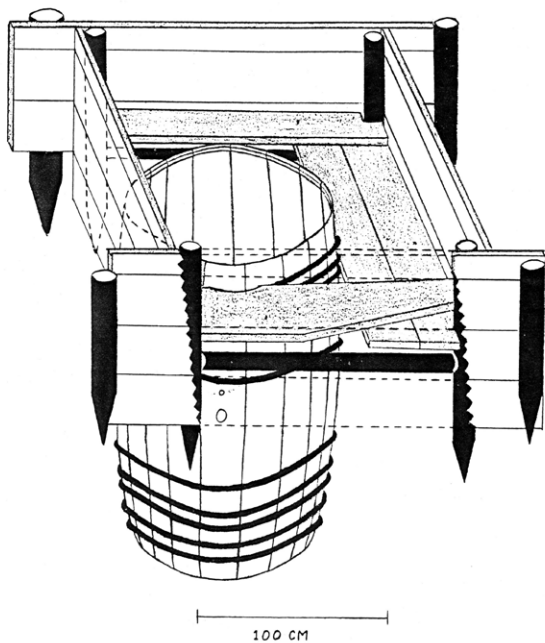
Onder:
Velsen 1, schedels
van de twee mannen
samen begraven in een
waterput.
Foto A.V.A.J.
Bosman.

VELSEN 1 NA 28

Wat er precies is gebeurd direct na het gevecht, is niet helemaal duidelijk, wel, dat de Romeinen niet lang daarna de locatie opgaven. Ze keerden echter na verloop van tijd terug, al was dat voor korte tijd. Dat kan worden afgeleid uit het feit dat de grootste waterput is hersteld met hout dat in 37 n.Chr. is gekapt. Dit wil niet direct zeggen dat de aanpassing in dat jaar 37 is uitgevoerd: eerder kan niet, maar iets later kan wel. Er was dus enige tijd verstreken na de 'Slag om Flevum', mogelijk zelfs zoveel tijd dat niet meer bekend was dat deze put verontreinigd was door een dood paard, waarvan het vergiftigend effect na zoveel jaar ook niet meer te merken was. Wellicht is de genoemde waterput gerepareerd door kwartiermakers. De keuze is gemaakt de voormalige basis van Velsen 1 niet te herbouwen, maar juist grotendeels af te breken ten behoeve van de nieuwe fortlocatie, circa 600 meter naar het westen.

De bouwactiviteiten uit deze periode horen bij de voorbereidingen op de verovering van Britannië, waartoe keizer Caligula (die regeerde tussen 37 en 41 n.Chr.) het initiatief had genomen. Langs de Rijn verrezen diverse nieuwe bases, zoals een castellum bij Valkenburg in 39, en op bestaande plaatsen werden verbouwingen gepleegd om grote aantallen troepen en materieel te kunnen herbergen. De acties die de Romeinen in deze jaren in nog noordelijker streken ondernamen, moeten ook in dit kader worden gezien. Dat de veldheren Gabinius in 41 en Corbulo in 47 naar het noorden van Germanië trokken om de Chauken te bestrijden, diende om de noordelijke flank van het leger bij de oversteek over Het Kanaal te vrijwaren van ongewenste aanvallen van piraten. Niet alleen werden de Chauken in hun eigen land vastgezet, ook de Friezen werden en passant weer 'in het gareel' geholpen. Deze historische vermelding over de onderwerping van de Friezen pleit ervoor dat Velsen 1 na het jaar 28 niet langdurig is gebruikt. Anders zou de situatie zeker eerder zijn 'rechtgezet', of het moet in of kort na 37 al zijn aangevangen en heeft Tacitus het gemakshalve aan de actie van Gabinius gekoppeld.

Bij het vertrek van de Romeinen werden niet alleen de verdedigingswerken van het fort grondig gesloopt, maar ook de havenwerken onbruikbaar gemaakt. Zoveel mogelijk palen werden uitgetrokken. Uit de pieren werden systematisch delen weggebroken. Een aantal van de uitgetrokken palen bleef op de bodem van het Oer-IJ achter. Verder is er een brandlaag van fijne houtskoolkorrels in de haven gevonden die de opgravers, vanwege het uiterlijk, de 'koffiedik-laag' doopten. Waarschijnlijk is een groot deel, zo niet het gehele houten fort afgebrand.

Deze acties zullen ten eerste een onverdedigbare plaats hebben opgeleverd en ten

tweede een belangrijke hoeveelheid bouwhout voor Velsen 2. Het is namelijk een aantrekkelijke gedachte dat het fort niet definitief werd gesloopt toen het garnizoen vertrok, maar pas toen Velsen 2 werd gebouwd. Dit veronderstelt dat er weinig tijd is verstreken tussen het moment waarop Velsen 1 werd ontruimd en Velsen 2 werd gebouwd. Maar als, zoals tot voor kort werd aangenomen, het eerste fort in of kort na 28 is ontruimd en het tweede na 37 is gebouwd, dan zal niet al het hout opnieuw bruikbaar zijn geweest na negen jaar in weer en wind (of in het water) liggen. De vraag is wat de archeologische bewijzen daarover zeggen.

Links:
Velsen 1, reconstructie van de opbouw van waterput 1 in een combinatie van een afgedankt wijnvat en een carré van planken. *Tekening E.L. Schimmer.*

Rechts:
Velsen 1, deels uitgegraven wijnton hergebruikt als waterput. *Dia P. Vons.*

HET EINDE VAN VELSEN 1: HET HISTORISCH VERSLAG

Is Velsen 1 het Castellum Flevum waarover de geschiedschrijver Tacitus een lang verhaal over heeft genoteerd? Helemaal zeker weten zullen we het nooit, tenzij ooit ter plaatse een inscriptie wordt gevonden met de naam Flevum. Intussen wordt het op goede archeologische gronden algemeen aangenomen. In ieder geval waren de gebeurtenissen van het jaar 28 in deze uithoek van het Romeinse Rijk belangrijk genoeg voor hem om ze, weliswaar enkele decennia later, in zijn *Annalen* op te nemen. Fragmenten uit zijn relaas zijn hieronder in vertaling toegevoegd.

Eerst de aanleiding:

In hetzelfde jaar (28) verbraken de Friezen (...) de vredesbanden, niet zozeer omdat ze ons niet langer wilden gehoorzamen als wel omdat ze genoeg hadden van onze inheligheid. (Veldheer) Drusus had hun een schatting opgelegd die niet al te hoog was. (...) Ze moesten koeienhuiden leveren voor militaire doeleinden. Niemand had er echt goed op gelet hoe stevig en groot die huiden moesten zijn, totdat Olennius, een centurio van de eerste rang die belast was met het toezicht op de Friezen, de huid van een oeros had aangewezen als de norm waaraan ze zich moesten houden. Aan die eis, die ook voor andere stammen zwaar zou zijn geweest, konden de Germanen nog moeilijker voldoen (...),

De Friezen doen hun best, om aan de eisen te voldoen, maar ze voelen zich te zwaar belast en de Romeinen geven niet toe. Dan slaat de vlam in de pan:

De soldaten die ter plaatse met de inning belast waren, werden gegrepen en aan het kruis genageld. Olennius wist door ijlings te vluchten aan hun agressie te ontsnappen en zich in veiligheid te brengen in een fort genaamd Flevum. Daar bewaakte een niet onaanzienlijke troepenmacht bestaande uit Romeinen en provinciebewoners de kusten van de Oceaan.

De opstand wordt gerapporteerd aan de gouverneur van Neder-Germanië, Apronius, die troepen naar Flevum stuurt. Die komen aan als de Friezen het beleg al hebben opgebroken. Daarna ontstaat alsnog een verwarde strijd, waarin beide partijen afwisselend succes boeken.

De soldaten van het Vijfde Legioen rukten ijlings op, voor de anderen uit, en na hevige strijd dreven ze de vijand op de vlucht (...). Maar de aanvoerder van de Romeinen ging niet over tot een vergeldingsactie, noch ook liet hij de gesneuvelden begraven, hoewel een groot aantal commandanten van de infanterie en de ruitery en veel prominente centurio's om het leven waren gekomen. Kort daarna vernam men van overlopers dat 900 Romeinen die nog tot de volgende dag hadden doorgevochten, waren afgemaakt in wat zij noemden het heilige woud van Baduhenna, en dat een andere groep van 400 man het landgoed van Cruptorix, (een Fries) die vroeger in het Romeinse leger had gediend, had bezet en dat ze daar uit vrees voor verraad elkaar om het leven hadden gebracht.

Hoe groot het totale aantal doden en gewonden aan Friese en Romeinse kant, laat staan het totaal aantal strijders aan beide zijden, is uit deze tekst niet op te maken. Maar Tacitus presenteert het als een flinke strijd, die ons duidelijk maakt dat de aanwezigheid van de Romeinen de Friezen een doorn in het oog was. Net als in het geval van de befaamde 'Varusslag' in het Teutoburgerwoud, bijna twintig jaar eerder, hebben de Friezen het landschap, de moerassen en bossen gebruikt om de Romeinse militaire suprematie te breken, ze uit elkaar te spelen en op die wijze tactisch in het nadeel te brengen.

Tacitus suggereert dat de Romeinse overheersing van de noordelijke stammen een abrupt einde kreeg. 'Vanaf toen', zo rondt hij af, 'stonden de Friezen hoog aangeschreven bij de Germanen'. Maar waarom waren de Romeinen dan binnen korte tijd alweer terug in Velsen? Rome lijkt de regie hooguit tijdelijk kwijt te zijn geweest. Misschien is het allemaal meegevallen. Het is buitengewoon frustrerend dat Tacitus' *Annalen*, onze voornaamste bron, voor de jaren 37-47 n.Chr. een gat vertoont, waardoor we uit deze belangrijke bron niets weten van een eventueel herstel van het Romeinse gezag in het Friese gebied en de eventuele terugkeer van het Romeinse leger naar Flevum.

Velsen 1, zeven van grond op zoek naar klein vondstmateriaal. *Dia P. Vons.*

Velsen 1, opgraving in het carré van waterput 5. *Dia P. Vons.*

1.

2.

3.

4.

1. Velsen 1, in het havenbekken wordt in één van de vakken een pilum murale blootgelegd. De AWN-cursisten van het zomerkamp kijken mee. *Dia IPP, Amsterdam.*

2. Leren tent van een contubernium, een Romeinse eenheid van 10 man. *Dia A.V.A.J. Bosman.*

3. Velsen 1, waterput met in de vulling een ijzeren schildknop of umbo. *Foto IPP, Amsterdam.*

4. Velsen 1, de inhoud van waterput s190: twee complete mannelijke skeletten! *Foto IPP, Amsterdam*

5. Olennius keurt de door de Friese boer als belasting aangeboden huiden af. *Tekening B. Bus.*

6. Velsen 1, bakjes met vondsten opgegraven uit de vakken in het havenbekken, ze zijn gescheiden per laag, in afwachting van verdere verwerking. *Dia A.V.A.J. Bosman.*

7. Velsen 1, havenbekken opgegraven in vakken

van 1x1 m. *Dia A.V.A.J. Bosman.*

8. Velsen 1, constructie detail van de planken van een carré waterput. *Dia P. Vons.*

9. Velsen 1, waterput s190 wordt ontmanteld. *Foto IPP, Amsterdam.*

3

Velsen 2

De ontdekking.

In het tweede oorlogsjaar 1941 lag er een groot gat ten zuiden van het Noordzeekanaal: de aanzet tot de Velsertunnel, die al vóór 1940 was gepland.

Vanwege de oorlog werd het werk stilgelegd, maar het graafwerk stopte niet helemaal: er pal naast lieten de Duitsers een antitankgracht graven, een onderdeel van de landinwaartse verdediging van hun *Festung IJmuiden*. Kort na de bevrijding vormde dit een ideaal speelterrein, waar interessante dingen opgeraapt konden worden. Eén van de bezoekers was een scholier die met de gevonden aardewerk scherfjes naar zijn tekenleraar ging, H.J. Calkoen, die erg geïnteresseerd was in archeologie. Dat hij er ook iets van af wist, blijkt uit de enthousiaste reacties toen hij de Romeinse vormen herkende: nieuwsgierig geworden ging hij mee naar de vindplaats en raapte daar een bodem van een Romeinse kom op met daarin het stempel INGENVI.

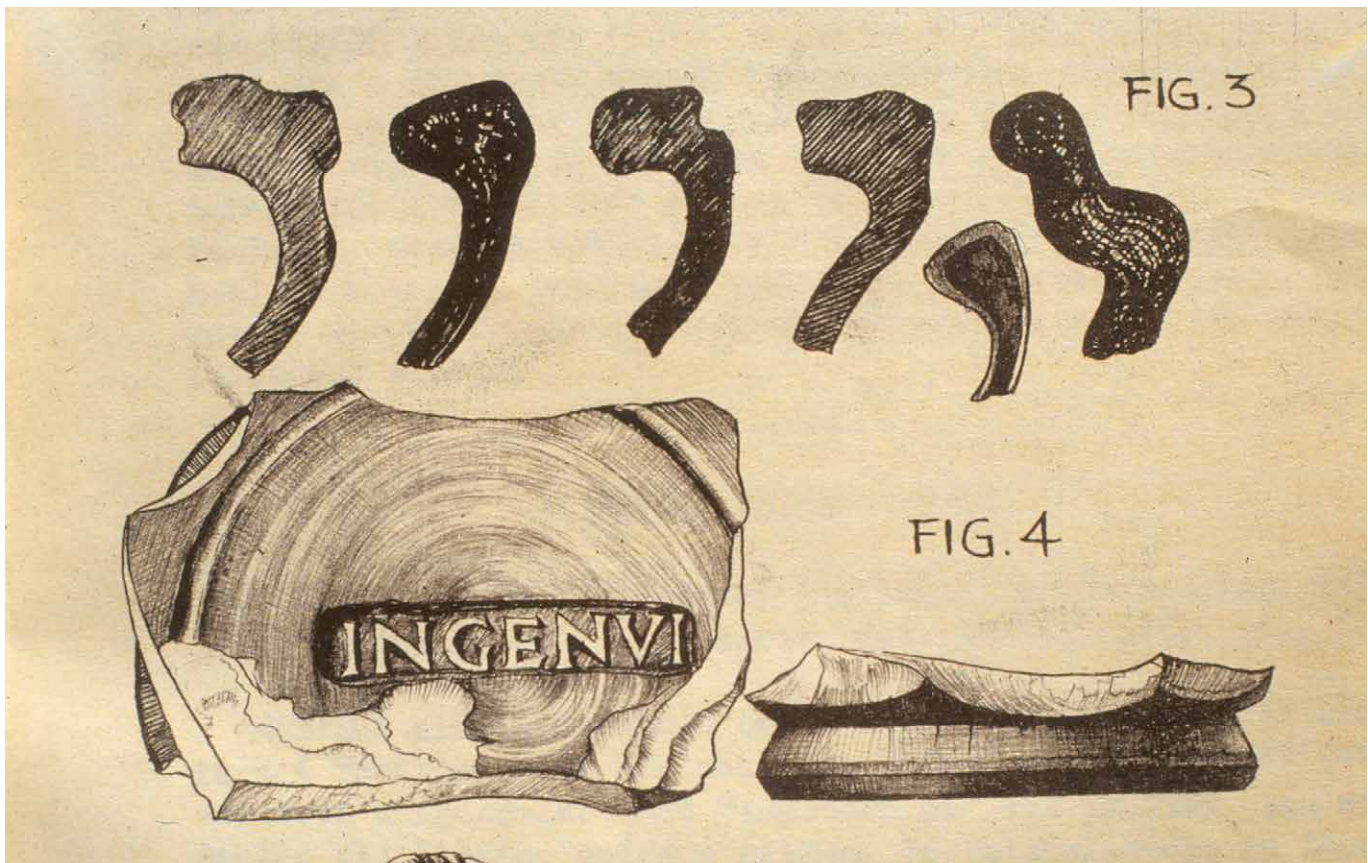
Deze scherf beeldde hij kort daarna af in een brief aan A.E. van Giffen, hoogleraar archeologie aan de Groningse Rijksuniversiteit. Van Giffen, in die tijd de ongekroonde koning van de Nederlandse oudheidkunde, en diens toenmalige assistent W. Glasbergen waren overrompeld en wilden zo snel mogelijk de plek bezoeken. Calkoen schreef meteen terug dat dat best kon, maar dat hij dan wel mee moest om de juiste weg te wijzen aangezien er nog steeds gevaar was vanwege landmijnen.

De mannen maakten ter plekke een plan voor een opgraving in 1947, die echter nooit zou plaatsvinden. Van Giffen kreeg het te druk met een andere Romeinse vindplaats: Vechten bij Bunnik in Utrecht. Van Giffen en Glasbergen publiceerden wel snel hun bevindingen en interpretatie van het Velsense materiaal in de tweede archeologische kroniek in het blad *l'Antiquité Classique*. Ze vermoedden dat Calkoens leerling zijn vondsten had gedaan op een Romeins militair kamp uit de periode tussen 40 en 50 n.Chr.

Glasbergen heeft altijd volgehouden dat hij als eerste over deze vondsten publiceerde. Toch is iemand hen vóór geweest. In de eerste kroniek van datzelfde tijdschrift had de redactie in een korte noot al melding gemaakt van de opmerkelijke vondst bij Velsen. De tekst was notabene geschreven door een Belg, namelijk S.J. de Laet uit Gent, die net als Glasbergen hoogleraar archeologie zou worden. Samen zouden ze tien jaar later een standaardwerk schrijven over de prehistorie van de Lage Landen.

Van 1952 tot de opening in 1957 werd hard gewerkt aan de Velsertunnel, of liever gezegd tunnels, want er kwamen een treintunnel en een dubbele autotunnel. Het terrein had de aandacht van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB), die toen net enkele jaren bestond. Afgezien van een paar keer meekijken in de bouwput en wat proefsleufjes open leggen, werd er echter niet veel gedaan door de professionele archeologen. Voor Calkoen en wat medestanders zat er niets anders op dan vond-

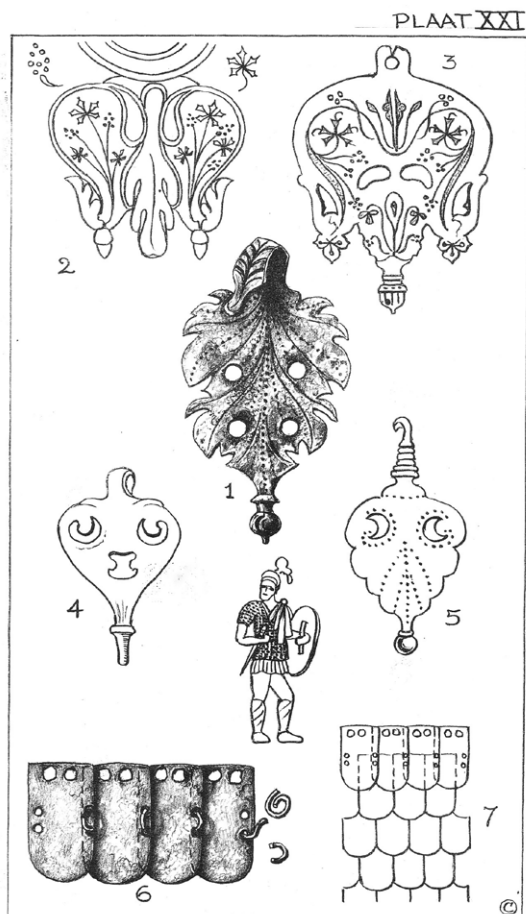
Velsen 2, de eerste terra sigillata stempelvondst. Naar H.J. Calkoen 1952.

Naast deze opgravingscampagnes zijn er ook ‘losse’ waarnemingen gedaan, vooral in de sleuven voor gas, water, olie en elektriciteitsleidingen aan weerszijden van de Velsertunnel.

Links: Velsen 2, vondst van een phalera en een deel van een lorica squamata uit de Tunnelput. Naar Calkoen & Van der Wees 1955.

Rechts: Velsen 2, gracht met deels uitgegraven segment. Dia A.V.A.J. Bosman.

De archeologische aandacht ging na 1972 vooral naar het pas ontdekte Velsen 1. Begrijpelijk, want deze locatie viel te identificeren met het historisch bekende Flevum, zoals we in het vorige hoofdstuk zagen. Bovendien was de nood voor een allesomvattende opgraving van Velsen 1 hoog vanwege de dreigende aanleg van de Wijkertunnel. Velsen 1 is daarom compleet opgegraven, terwijl op het terrein van Velsen 2 slechts enkele kleinere onderzoeken en waarnemingen zijn uitgevoerd. Dat zal voorlopig zo blijven, omdat het terrein een beschermd rijksmonument is. Ondanks dat is er toch voldoende te vertellen over dit fort, met minstens drie bouwfases, net als zijn eerdere buurman. Het profiteerde van het onderzoek naar het oudere fort, omdat er direct vergelijkbare sporen werden gevonden. In 1994 bleek dat beide forten op de linkeroever van dezelfde hoofdgeul van het Oer-IJ waren aangelegd. Het verschil zit hem tot nu toe in het ontbreken van havenwerken, zoals die in Velsen 1 zijn aangetroffen. Er zijn wel rijen palen gedocumenteerd, maar die lijken te dateren uit de middeleeuwen. Wel werd in de geul van het Oer-IJ een Romeinse vondstenlaag teruggevonden die grote overeenkomsten vertoont met de afvallagen in de haven van Velsen 1. Ook hier gaat het om een laag vol houtspaanders en weggegooid afval als aardewerkscherven, bot, natuursteen en metaal. Een belangrijke (her)ontdekking is dat een ‘mestlaag’, waargenomen in 1964, in feite het begin is van de Romeinse afvalaag in de haven van Velsen 2. De precieze loop van het Oer-IJ en de oever waar de Romeinen hun fort aan bouwden, kwamen hierdoor beter in beeld en ze bleken dicht bij de inrit van de Velsertunnel te liggen dan werd aangenomen. Net als Velsen 1 is Velsen 2 ook op zandige grond in een binnenbocht van het Oer-IJ gebouwd. Die stevige ondergrond zal zeker een reden zijn geweest voor de vestiging.

DE FASEN EN DE GEBRUIKSDUUR VAN HET FORT

Omdat er geen allesomvattende opgraving mogelijk was, is en blijft Velsen 2 een complexe vindplaats, waarvan het uiterlijk met een hoop gepuzzel nog altijd lastig te reconstrueren is. Kijkt u even mee. Restanten van de verdedigingsgordel rondom het fort zijn in 1982 en 1996 door de archeoloog Wim Bosman ontdekt bij waarnemingen in leidingsleuven. Bij de opgraving in 1997 werden die voor het eerst in een groter oppervlak onderzocht, waarbij de ervaring met de sporen van Velsen 1 buitengewoon nuttig bleek.

Zo bleek ook in Velsen 2 het gewicht van de hout-aarde-wal een ‘dip’ in de ondergrond te hebben veroorzaakt. Parallel hieraan liepen twee grachten. Er is echter iets merkwaardigs mee aan de hand: de grachten liggen ten noorden van de walindruk, dus ‘binnen’ het fort. Dit kan alleen betekenen dat de grachten en de wal niet tegelijkertijd bestonden, maar elkaar opvolgden, waarbij dan de vraag is of de ruim uitgelegde wal ouder is dan de grachten, of andersom. Er is dus sprake van minstens twee verschil-

lende fasen. Misschien waren er zelfs wel drie, want de wal wordt haaks doorkruist door nog een derde gracht, die op een volledig anders georiënteerde fase duidt. De vele grachten en met name de zware walindruk geven aan dat er in Velsen 2 meer belangrijke (en dus goed te beschermen) gebouwen hebben gestaan. Het was geen simpel marskamp. Dit wijst in de richting van langdurig gebruik, al dan niet door een vaste eenheid.

Drie fasen dus, maar met welke datering? In het uiterste noorden van de opgraving werden drie planken gevonden, die nog op hun oorspronkelijke plaats (*in situ*) op de bodem van een kuil lagen. Ze lagen veilig diep onder de laag die in de middeleeuwen te lijden had van overstromingen en erosie. Er vlakbij waren in 1964 ook planken ontdekt, wat aangeeft dat hier een zwaar gefundeerd bouwwerk heeft gestaan. Deze werkwijze zagen we al eerder bij de op vier palen gefundeerde torens in de wal van Velsen 1. Eén van de planken uit Velsen 2 bleek van een eik afkomstig, waarvan de kapdatum op grond van de jaarringen kon worden gedateerd in de winter van 42 op 43 n.Chr. Dat is precies het jaargetijde voorafgaand aan de invasie van Brittannië, en de bouwactiviteiten zijn ongetwijfeld met de voorbereidingen voor de oversteek van de Noordzee in verband te brengen.

De historische achtergronden van de veldtochten in die tijd en de geplande invasie zouden een verklaring kunnen zijn voor de aanwezigheid van minstens drie bouwfases in Velsen 2, die alle drie een nog veel kortere gebruiksperiode hadden dan in Velsen 1. De totale hoeveelheid vondsten wijst, net als in Velsen 1, op een aanwezigheid van het leger van minstens acht tot negen jaar. Helaas is maar weinig vondstmateriaal daadwerkelijk in de zeer schaarse grondsporen aangetroffen, zodat het moeilijk is om die preciezer te dateren.

De dateringen van Velsen 1 en 2 verschillen duidelijk als we kijken naar de gevonden soorten munten, het *terra sigillata* serviesgoed (zie p. 86) en de gladwandige tafelwaar, allemaal categorieën vondstmateriaal die tamelijk nauwkeurig te dateren zijn. Dat wil zeggen dat de forten in

elk geval niet gelijktijdig in gebruik waren. Of ze elkaar direct in tijd hebben opgevolgd, met andere woorden: of er sprake is van continuïteit van de Romeinse bezetting in Velsen, is (nog) niet goed vast te stellen.

DE BEWONERS VAN HET FORT

In Velsen 2 zijn veel meer militaire voorwerpen opgegraven dan in Velsen 1. Het gaat om (delen van) wapens en uitrusting. Het materiaal is van uiteenlopende aard en werd gebruikt door zowel legioensoldaten (*legionarii*) als soldaten uit de hulptroepen (*auxilarii*). Ook de artillerie is vertegenwoordigd met pijlen en munitie voor geschut, zoals de *ballista*. Deze wapens kunnen niet alleen op het land maar ook aan boord van schepen hun dienst hebben bewezen.

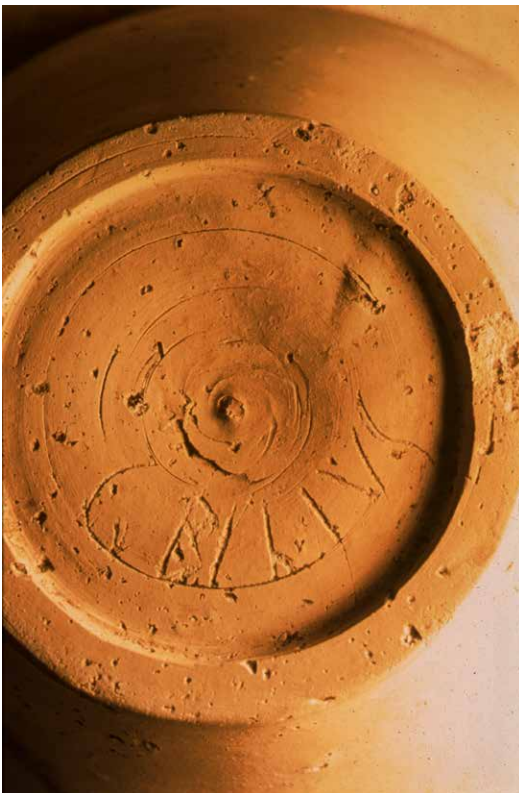
Net als in Velsen 1 zijn ook in Velsen 2 (nog) geen schepen gevonden, maar wel onderdelen daarvan. Delen van katrollen, van de tuigage en het fragment van een blad van een roeiriem laten zien dat de Romeinse vloot hier ruim

vertegenwoordigd was. Namen van militairen kennen we in beperkte mate. Slechts drie zijn er min of meer compleet, een schril contrast met de ongeveer vijftien ingekraste namen uit Velsen 1. Minstens één Romeins burger heeft in Velsen 2 zijn naam onder op een wijnkruik gekrast: G(aius) BILIVS. En verder is er een man, mogelijk een centurio met de naam DIVIX, die een Gallische achtergrond kan hebben gehad. Van de derde eindigt de naam op [...]LERCII. Dit zou als Aulerci gelezen kunnen worden, een verwijzing naar een Gallisch stammenverband dat Caesar noemde in zijn verslag over de verovering van Gallië.

En wat vertelt het aardewerk nog meer over de bewoners van het fort? Ook in Velsen 2 komt Fries aardewerk voor, zij het in beduidend geringere aantallen dan in Velsen 1. Na de opstand van 28 n.Chr. is dit niet zo verwonderlijk. Hoewel de banden hersteld leken te zijn, was een beetje meer gepaste afstand en zo min mogelijk afhankelijk zijn van lokale producten op dit moment kennelijk wijzer. Een overeenkomst

Pagina links boven:
Velsen 2, funderingskuil met onderin drie planken, waarvan het achterste eiken exemplaar dateert uit de winter van 42 op 43 n.Chr.
Dia A.V.A.J. Bosman.

Pagina links onder:
Velsen 2, doorsnede van een gracht en walindruk.
Dia A.V.A.J. Bosman.

Links:
Velsen 2, inscriptie van G.BILIVS onderop de bodem van een gladwandige wijnkruik.
Dia P. Vons.

Rechts:
Randscherf van een Chaukisch handgevormd potje, met groeflijnsversiering op de wand.
Foto A.V.A.J. Bosman.

HET ONGELUK

Dat archeologisch onderzoek in Velsen niet geheel ongevaarlijk is, bleek in 1964. In de sleuf voor de Waterleiding Rijn-Kennemerland deed zich op 13 april 1964 een instortingsongeluk voor vlakbij een inmiddels niet meer bestaande loods. A.A. van Regteren Altena, de veldleider van het onderzoek, laat in zijn dagrapport de plaats open waar het nummer van het die dag aangelegde segment van de waterleidingbuis genoemd zou moeten worden. Later is dit door diens assistent H.L.A. Rutten met potlood aangevuld met buis 13. Dit ongeeluk gebeurde terwijl Van Regteren Altena en Rutten in de sleuf aan het werk waren. De eerste schrijft:

Om 12 uur gewaarschuwd door de uitvoerder dat in de waterleiding-sleuf weer hout gevonden wordt. Dit en 1 scherf gladwandig wit nog net kunnen waarnemen, toen van boven met een schreeuw gewaarschuwd werd, dat het profiel begon te scheuren. Bij hun haastige vlucht werden H.L.A.R. en rapporteur door de instortende wand tegen de waterleidingbuis nr 13 platgedrukt, waarbij eerstgenoemde een gescheurde spier en gekneusde ribben, laatstgenoemde een gebroken heupbeen opliepen, zodat de rest van de dag (en voor rapporteur nog vele dagen daarna) helaas in het ziekenhuis moest worden doorgebracht, van waaruit W.G.[asbergen], op de hoogte gesteld werd.

Het ongeluk haalde vrijwel alle landelijke en regionale kranten. Het onderzoek werd vertraagd, maar gelukkig niet afgeblazen. Op de foto's zien we daarna Rutten consequent met een wandelstok.

Velsen 2, een verslag van het ongeluk dat alle landelijke kranten haalde: twee archeologen bedolven! *Collectie A.V.A.J. Bosman.*

tussen Velsen 1 en Velsen 2 is dat op beide plaatsen in het handgevormde aardewerk ook Chaukisch materiaal is aangetroffen, gemaakt in de traditie van de immer onrustige oosterburen van de Friezen. Dat is opmerkelijk, aangezien het kon worden beschouwd als 'waar van de vijand'. Wat zou het verhaal daarachter zijn: is het materiaal van vertrouwelingen, gidsen of tolken in Romeinse dienst of is het krijgsbuit? Ook al zijn het fraai afgewerkte en versierde potjes, de kwaliteit is altijd nog minder dan de geïmporteerde Romeinse keuken- en tafelwaar. Daarmee zou de tweede verklaring al snel kunnen afvallen. Het is overigens niet helemaal uit te sluiten dat het materiaal is meegekomen met, of in Velsen is gemaakt door gevangen genomen Chaukische vrouwen. Zij kunnen bijvoorbeeld als slavinnen zijn meegevoerd.

ACTIVITEITEN IN HET FORT

De activiteiten in het fort zullen niet anders zijn geweest dan die in Velsen 1. In Velsen 2 zijn minder aanwijzingen voor scheepsonderhoud. Vondsten van lood en textiel, dat werd gebruikt bij scheepsreparaties, ontbreken. Dit beeld kan natuurlijk vertekend zijn omdat er minder is opgegraven in het binnenterrein en oeverzone. Hoogstwaarschijnlijk heeft Velsen 2 net als Velsen 1 een haven gehad in de hoofdgeul van het Oer-IJ, maar het uiterlijk ervan blijft zonder aanvullende opgravingen langs de oeverzone een groot vraagteken.

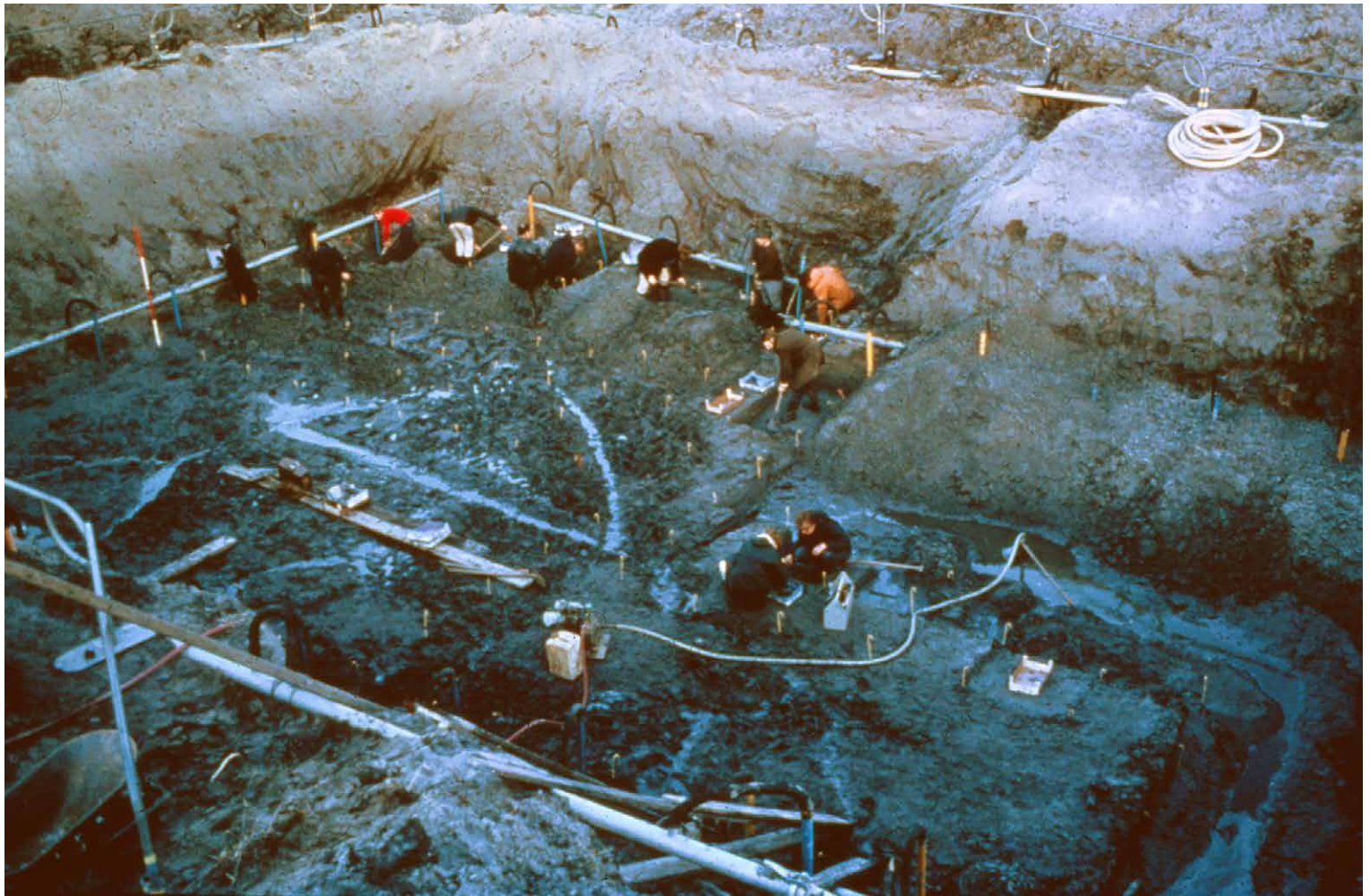
Vergelijkbare opgravingslocaties uit dezelfde periode zijn er eigenlijk (nog) niet. In Nederland is van een haven bij Valkenburg (Z.H.) niets bekend en in Vechten (Utr.) zijn alleen kadewerken opgegraven. Een havenaanleg met kadewerken, een platform, pieren en steigers en scheepshuizen op de oevers zoals in Velsen 1 is tot nu toe uniek. Haltern-Hofestat aan de Lippe in Duitsland is als rivierhaven wel voorzien van een aaneengesloten reeks scheepshuizen, maar mist de dammen en pieren.

De eerder genoemde grachten en de walindruk geven aan dat er een fort met verdedigingsgordel is geweest. Het verloop van de grachten ten opzichte van de bevaarbare geul is nog niet

Boven:
Velsen 2, M. Bosman,
de vader van de
auteur van dit boek,
aan het werk bij
de documentatie,
opgraving 1964.
Dia M. Bosman,
gemaakt door P.Vons.

Onder:
Velsen 2, profiel van de
afvallaag in de haven,
opgraving 1964.
Dia M. Bosman.

duidelijk. De vorm van het fort zal ongetwijfeld hebben geleken op het gelijktijdig gebouwde Valkenburg 1. Dat fort heeft een vierkante aanleg met daarbinnen een loodrecht op elkaar staand stratenpatroon. Daarbinnen werden houten gebouwen als barakken en een commandopost neergezet.

HISTORISCH KADER VELSEN 2

Het is aannemelijk dat Velsen 2 in 39 n.Chr. is gebouwd, nadat keizer Caligula besloot de Rijnzone te versterken, zoals dat gebeurde bij Valkenburg (Z.H.) en Alphen a/d Rijn. De versterking hoorde bij de voorbereidingen voor de campagnes in Brittannië. De historische bronnen melden dit niet expliciet, maar dat was misschien wel een reactie op de persoonlijkheid van de keizer. Iemand die zo gek was als hij, die zou hebben bedreigd zijn paard tot senator te

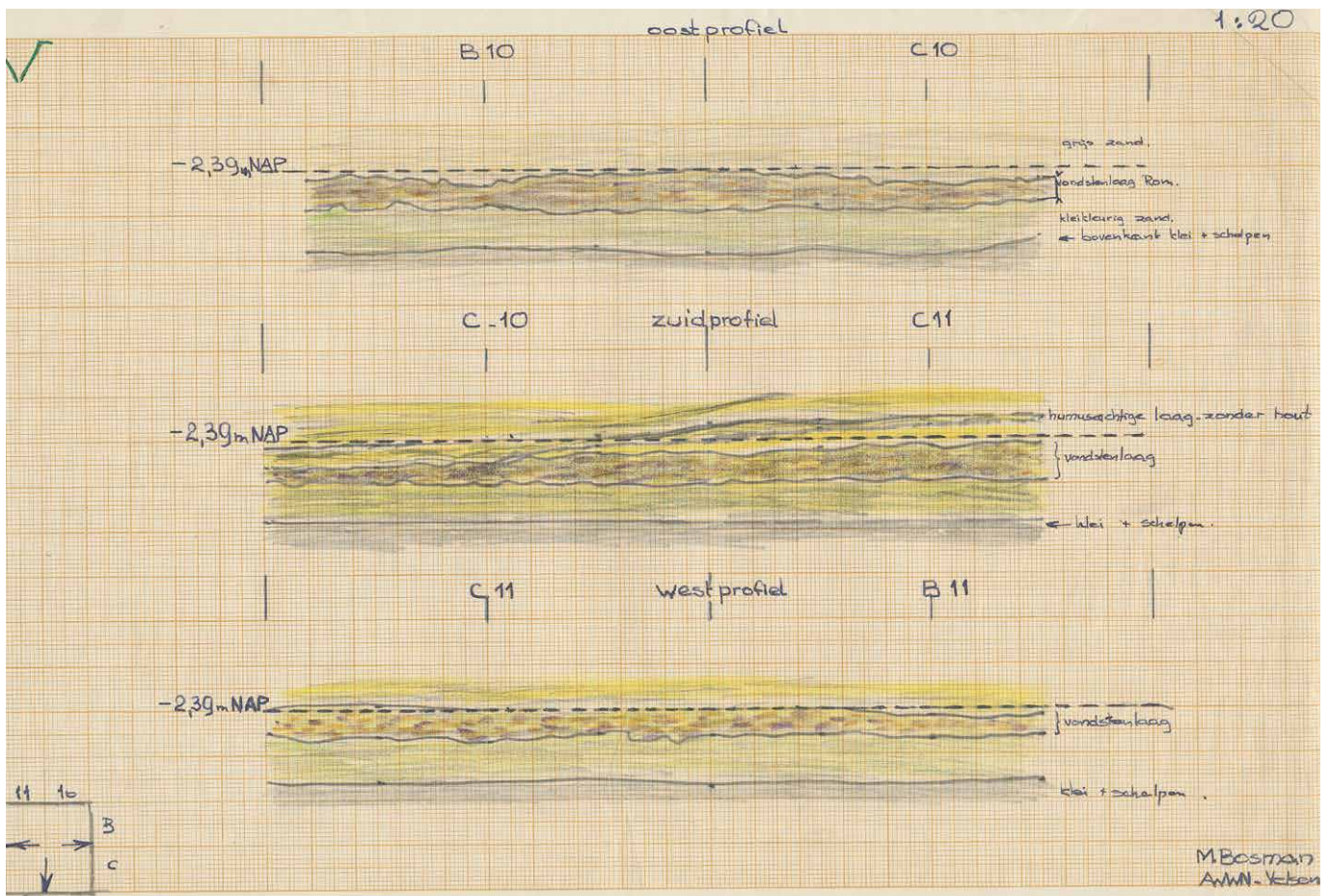
benoemen, kon toch niet het brein zijn van een (later) succesvolle militaire campagne?

De bronnen vermelden wel andere zaken die voor Romeins Velsen van groot belang waren. In 41 n.Chr. was er een probleem met de al genoemde Chauken. De Romeinse geschiedschrijver Cassius Dio vertelt dat dit Noord-Germaanse volk hun eerste plundertocht hield. De piraten bereikten de Gallische kust. De commandant van het Neder-Germaanse leger kwam in actie en rukte op tegen de Chauken. Hij zal als uitvalsbasis zeker Velsen 2 hebben gebruikt. De actie verliep succesvol en hij wist tot in het Chaukische gebied binnen te dringen en een tijdens de slag in het Teutoburgerwoud verloren gegaan Romeins vaandel terug te veroveren. Op basis van dit succes verleende keizer Claudius aan deze Gabinius Secundus het recht om als een eretitel Chaucius aan zijn

Links boven:
Velsen 2, pot omwikkeld met kabeltouw in de afvallaag in de haven, opgraving 1964.
Dia M. Bosman.

Links onder:
Velsen 2, opgraving onder barre omstandigheden december 1970.
Dia P. Vons.

Onder: Velsen 2, put E, 1964, veldtekening van een profiel door de vakken B/C 10/11.
Tekening M. Bosman.

naam toe te voegen. Zijn succes was overigens niet blijvend; zes jaar later moesten de legionairs opnieuw in actie tegen dezelfde Chauken. Tacitus doet er verslag van:

In diezelfde tijd deden de Chauken een inval in Neder-Germanië. Hun leider daarbij was Gannascus, van geboorte een Cananefaas. Hij had dienst gedaan bij de Romeinse hulp-troepen, was vervolgens gedeserteerd, en ondernam nu met een aantal lichte schepen plundertochten, waarbij hij vooral het Gallische kustgebied teisterde. Hij wist namelijk heel goed dat Galliërs rijk waren en weinig oorlogszuchtig.

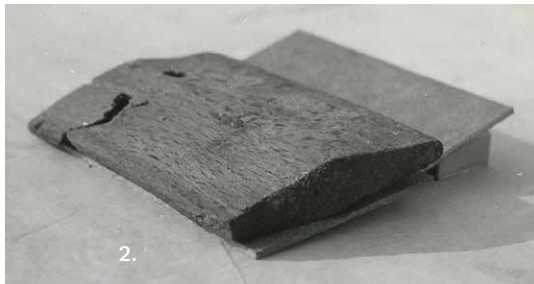
De Chaukische overvallen vonden op een voor de Romeinen tamelijk ongelukkig moment plaats, want de pas aangetreden keizer Claudius was bezig met de verovering van Brittannië. Het laatste wat hij kon gebruiken, waren piraten bij het Kanaal. De Chauken stuitten al snel op geduchte

tegenstand en ontdekten dat met de bevelhebber van het leger van Neder-Germanië niet te spotten viel. Zijn naam was Corbulo en hij zou zich ontpoppen als de belangrijkste generaal van zijn tijd.

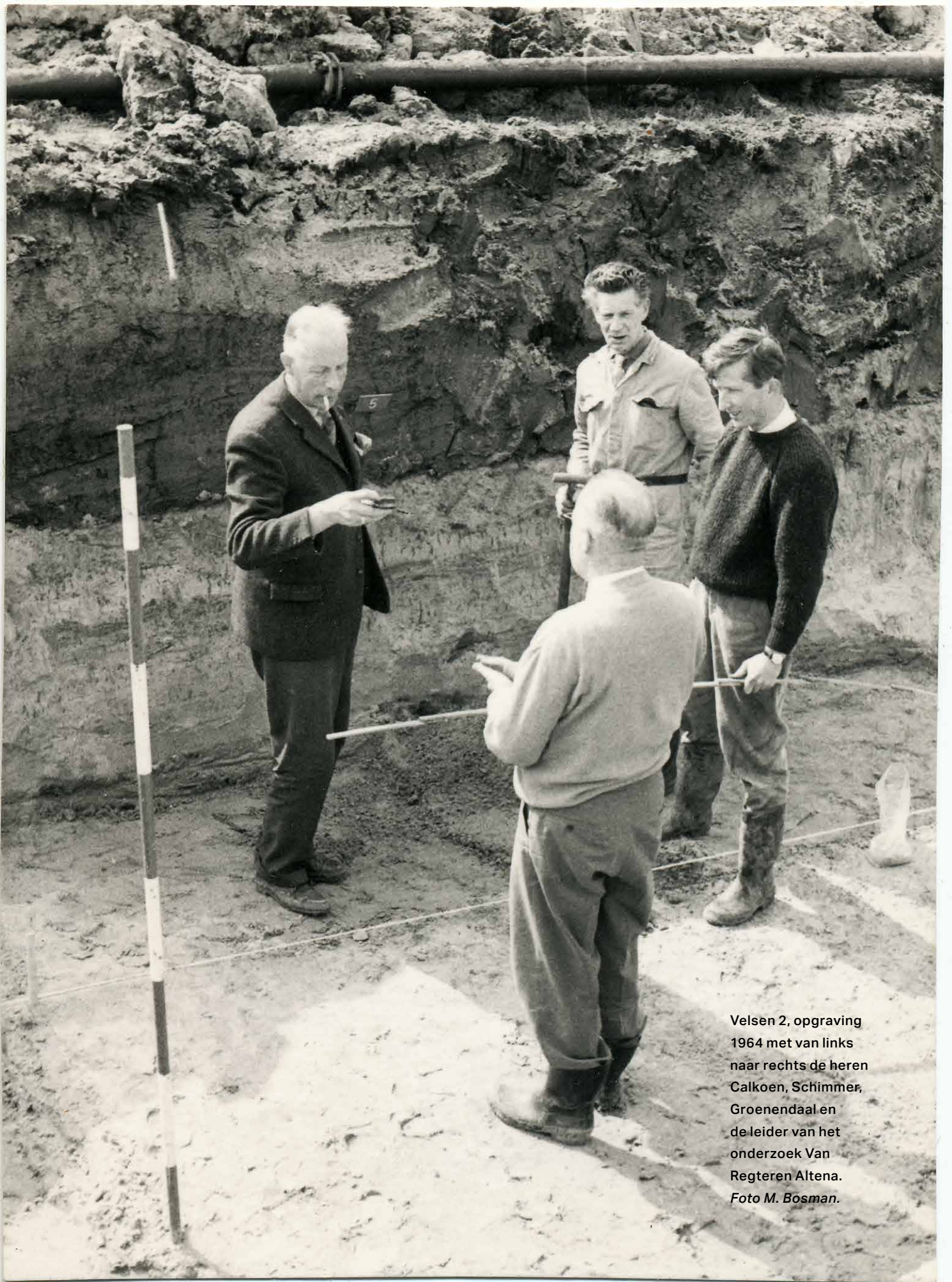
Eenmaal in zijn provincie gearriveerd liet Corbulo de triremen (oorlogsschepen met drie rijen roeiers) de Rijn afzakken, terwijl hij de overige vaartuigen – voor zover ze daarvoor geschikt waren – via de wadden en de kanalen aanvoerde, en nadat hij de schuiten van de vijand tot zinken had gebracht en Gannascus had verjaagd en de situatie voor het moment weer voldoende onder controle was gebracht, herstelde hij bij de legioenen (...) de oude regel dat niemand de gelederen mocht verlaten en zonder bevel daartoe mocht gaan vechten (...) Zelfs de Friezen, die zich sinds hun rebellie vijandig of althans onbetrouwbaar hadden opgesteld, capituleerden en vestigden zich in het gebied dat hun door Corbulo was toegewezen. Hij legde

Velsen 2, westelijk profiel tijdens de opgraving van 1997. Van links naar rechts: Joost Vink, Wim Bosman (met tekening), Henk van Ramshorst (wijzend) en Arjen Bosman. Op de achtergrond loopt André Numan. Foto Hoogovens, IJmuiden.

1. Velsen 2, determinatie van vondsten na de opgraving eind 1970 op de vloer van de voormalige raadzaal in het Oude Raadhuis te Oud-Velsen. *Dia P. Vons.*
2. Velsen 2, fragment van een peddel. *Foto IPP, Amsterdam.*
3. Velsen 2, kniestuk uit een scheepswand. *Foto IPP, Amsterdam.*
4. Velsen 2, zojuist in het vlak blootgelegde gracht. *Dia A.V.A.J. Bosman.*

Velsen 2, opgraving
1964 met van links
naar rechts de heren
Calkoen, Schimmer,
Groenendaal en
de leider van het
onderzoek Van
Regteren Altena.
Foto M. Bosman.

hun ook een Senaat, magistraten en wetten op. Om te voorkomen dat ze zich aan zijn bevelen zouden onttrekken, bouwde hij een fort waar hij een garnizoen legerde.

Keizer Claudius vond Corbulo echter te voortvarend en zijn operaties nodeloos riskant:

Claudius sprak dan ook zijn veto uit over nieuwe gewelddadige acties tegen de Germaanse gebieden, waarbij hij zelfs zo ver ging dat hij bevel gaf de bezettingstroepen terug te trekken naar onze zijde van de Rijn.

Met Corbulo's fort in het Friese gebied is hoogstwaarschijnlijk Velsen 2 bedoeld, en hij zal daar dan niet zo zeer nieuwbouw hebben gepleegd maar het bestaande fort hebben aangepast aan zijn eisen. In elk geval brak de generaal de verbouwing af en volgde de bevelen op van Claudius om terug te keren ten zuiden van de Rijn. Het einde van Velsen 2 is dus verbonden aan de historische datum van 47 n.Chr.

Wellicht nam de strategische waarde van het Oer-IJ in deze tijd definitief af doordat de monding ter hoogte van het huidige Castricum onherstelbaar aan het dichtzanden was. Opmerkelijk is dat Tacitus beschrijft dat Corbulo van kanalen gebruik heeft gemaakt bij zijn opmars. Misschien doelde hij hier op een gegraven watergang ter hoogte van die monding.

Het is onbekend of in Velsen 2 dezelfde maatregelen als in Velsen 1 zijn genomen om de locatie onbewoonbaar te maken. Er zijn nog te weinig sporen gevonden op het binnenterrein van het fort om hier een antwoord op te kunnen geven.

Boven: Velsen 2, halzen van gladwandige wijnkruiken, met duidelijk zichtbare harsresten in en op de rand. Foto A.V.A.J. Bosman.

Midden: Velsen 2, A.V.A.J. Bosman (in de reiswieg) 'aan het werk' bij de opgraving 1964. Op de achtergrond geknield in groene trui zijn moeder mevrouw A. Bosman-Jak. Dia A. Schotman.

Onder: Romeinse hulpstroepen met centraal een centurio en links een imaginifer. Dia A.V.A.J. Bosman.

Velsen 2, op de opgraving in 1964 al inzet van metaaldetectie door een oude Britse mijndetector uit WO2. Links hiervan naast de jalons loopt veldwerkleider H.L.A. Rutten.
Foto IPP, Amsterdam.

1.

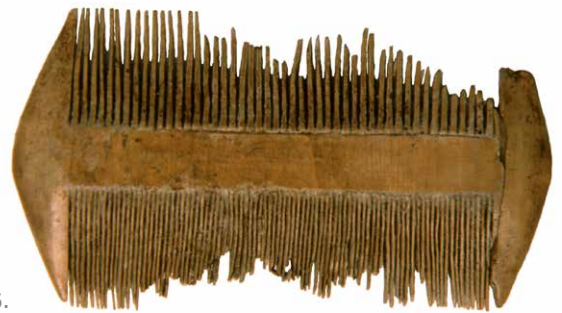
2.

3.

4.

5.

6.

7.

1. Velsen 2, scharnier van een lorica segmentata plaatharnas.

Dia IPP, Amsterdam.

2. Velsen 2, ijzeren speerpunt. Foto A.V.A.J. Bosman.

3. Velsen 2, beslagplaat van een gladiusschede met de afbeelding van Romulus en Remus onder de wolf. Foto provincie Noord-Holland.

4. Velsen 2, voor- en keerzijde van een munt van Caligula voor de vergoddelijkte Tiberius, *Dia IPP, Amsterdam.*

5. Velsen 2, vlooienkam van buxushout. *Dia P. Vons.*

6. Velsen 2, vertinde of verzilverde bronzen cingulumplaat. *Foto provincie Noord-Holland.*

7. Velsen 2, phalera van paardentuig. *Dia A.V.A.J. Bosman.*

4

Het leven in de forten van Velsen 1 en 2

*De vorige hoofdstukken lieten
de archeologische en historische aspecten zien
van de Romeinse forten bij Velsen.*

We weten hoe oud ze zijn, waarom en door wie ze wanneer werden aangelegd, wat er (waarschijnlijk) gebeurde en hoe er een einde kwam aan de bezetting. Maar hoe was het leven van die duizenden, meestal naamloze soldaten, die hier gelegerd waren, ver van huis, aan de rand van het Rijk? Daar gaat dit hoofdstuk op in.

GEWAPENDE LIEDEN

Wapentuig is het eerste waaraan iedereen denkt bij militaire vestingen, en inderdaad: de Romeinse soldaten kwamen niet ongewapend onze kant op.

Aanvalswapens

In Velsen 2 zijn naar verhouding meer militaire vondsten gedaan dan in Velsen 1. Hierbij zijn in ieder geval de typische wapens van de legionair: de werpspeer (*pilum*), het steekzwaard (*gladius*) en de dolk (*pugio*). De speer komt voor in verschillende varianten. Voor zover bekend zijn de punten in alle gevallen vierkant in doorsnede. De schacht kan rond of vierkant zijn, net als de sok waarmee de speer op de houten steel werd gezet.

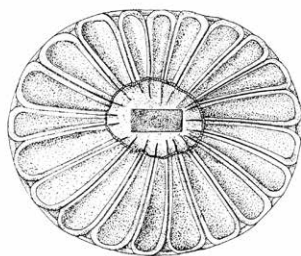
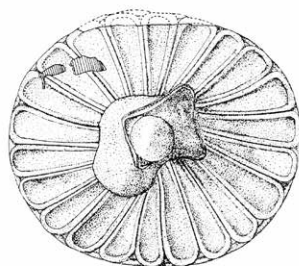
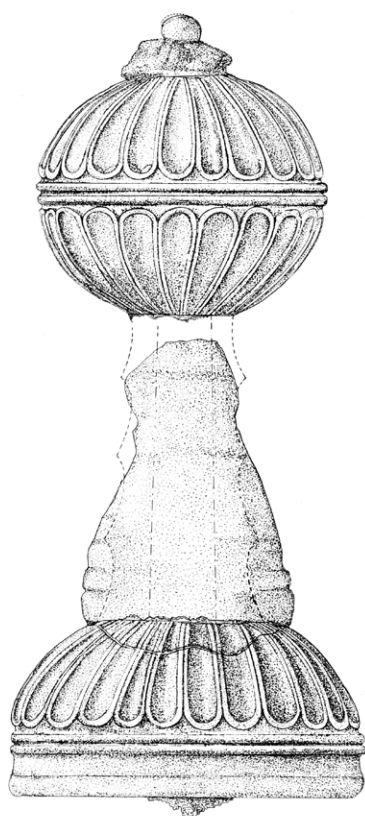
Van de gladius, het zwaard, is in Velsen 1, net als in Velsen 2, maar één stuk geborgen. Uit de haven van Velsen 1 kwam een complete handgreep. Van het laatste wapen dat de soldaat tot zijn beschikking had, de pugio of dolk, zijn zowel in Velsen 1 als Velsen 2 exemplaren gevonden. Een fraai exemplaar had de man in de waterput nog bij zich (zie p. 49).

Aanvalswapens van hulptroepen, de *auxilarii*, zijn in Velsen 1 en in Velsen 2 gevonden. Om te beginnen zijn er de lans- of speerpunten, die door zowel infanteristen als cavaleristen werden gebruikt. Verder kwamen pijlpunten en onderdelen van bogen voor. De laatste groep vormden de

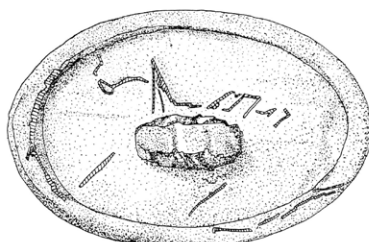
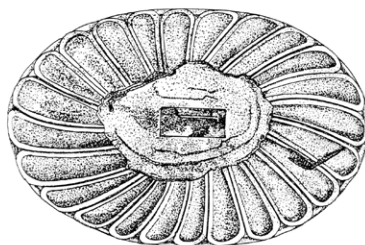
1. Velsen 1, buxushouten greep van een gladius. *Tekening J.-M.A.W. Morel.*

2. Velsen 1, buxushouten gladius greep, de pommel. *Dia P. Vons.*

3. Velsen 1, buxushouten gladius greep, de stootplaat. *Dia P. Vons.*

2.

3.

1.

(slinger)kogels. Slingerkogels worden meestal in verband gebracht met hulptroepen van de laagste klasse. Hun kunde om met de slinger om te gaan was echter ongeëvenaard.

Er zijn in Velsen 2 minstens acht lanspunten en drie fragmenten van een sok gevonden, in Velsen 1 zijn dat er maar twee. Opvallend is het verschil in grootte van de lanspunten. Zo kan de kleinste punt van Velsen 2 ook als een pijlpunt of zelfs als een kort mes dienst hebben gedaan.

Pijlpunten zijn tweemaal in Velsen 1 en tweentwintig maal in Velsen 2 tevoorschijn gekomen. Ze hadden drie of vier vleugels of hadden een ronde doorsnede. In Velsen 1 is één van de pijlpunten afkomstig uit de grote waterput waar in 28 n.Chr. ook een paardenkadaver is beland. Mogelijk is de pijlpunt daarmee ook een spoor van de Slag om Flevum? Van één pijlpunt uit Velsen 2 is niet alleen de ijzeren punt maar zelfs een deel van de houten schacht bewaard gebleven. In Velsen 1 werd tenslotte een aantal boogtips van been of gewei gevonden, in Velsen 2 twee ijzeren exemplaren van dit kennelijk kwetsbare onderdeel.

En dan de befaamde slingerkogels, die in hoofdstuk 2 zo uitgebreid aan de orde kwamen. Er is wel gedacht dat de loden kogels alleen zijn gevonden in Velsen 1, maar in Velsen 2 kwamen er ook twee aan het licht. Misschien hebben ook die iets te maken met de strijd in 28, hoewel Velsen 2 toen nog helemaal niet bestond. De afstand tussen beide fortlocaties was maar 600 meter. Er kan in een vroege of afsluitende fase van de strijd gebruik zijn gemaakt van de kogels tegen de oprukkende of juist afdruijpende Friezen.

Verdedigingswapens

Een andere categorie bestaat uit de verdedigingswapens, zoals helmen, lichaamspansters en schilden. Complete helmen kennen we van geen van beide vindplaatsen, wel fragmenten. In Velsen 2 kwam een bijzondere beslagknop tevoorschijn die identiek is aan een nagel op een gezichtsmasker van een ruitershelm uit Nijmegen. Verder kennen we fragmenten van

1. Velsen 1, vier benen boogtips, de uiteinden van segmentbogen. *Dia A.V.A.J. Bosman.*

2. Velsen 2, ijzeren pijlpunt, nog in de oorspronkelijke houten schacht. *Foto provincie Noord-Holland.*

1.

2.

bronzen helmrandbeslag van het 'Weisenau-model': ijzeren helmen met koperbeslag en klinknagels op de randen. Van de ijzeren helmbol zijn ook enkele fragmenten gevonden, met name van de 'gevouwen' vorm net boven de nekbeschermer en een deel met de uitsparing voor het oor met klinknagelgat voor de aanhechting van de scharnierende wangklep. Een complete wangklep van zo'n type helm is gevonden in Uitgeest. Heeft een Friese plunderaar zich over het Romeinse hoofddeksel ontfermd of was deze helm het eigendom van iemand die met de Romeinen mee heeft gevochten?

Van schildranden, metalen strips die de houten schilden beschermden, zijn vele smalle en brede fragmenten geborgen, alle met U-vormige doorsnede. De fragmenten waren te klein om het schildtype (rechthoekig of ovaal) te bepalen. Zowel in Velsen 1 en in Velsen 2 werden schildgrepen opgegraven. Een schildknop (*umbo*), die de vuist op de schildgreep moest beschermen, is alleen in Velsen 1 gevonden. Het was trouwens een Germaans type, dat met de hulpstroepen of als krijgsbuit in het fort belandde.

Boven: Velsen 1, ijzeren schildknop of umbo van Germaans model. *Dia P. Vons.*

Midden: Velsen 2, onooglijk 4 cm lang maar zeer zeldzame vondst van kruislings op elkaar gemonteerde plankjes en bronzen rand van een Romeins schild. *Foto A.V.A.J. Bosman.*

Onder: Velsen 2, fragmenten van een ijzeren helm. Duidelijk zichtbaar zijn de golven van de overgang van het achterhoofd naar de nekbeschermer en de boog rond het oor. *Foto A.V.A.J. Bosman.*

Bij de leervondsten van Velsen 2 waren fragmenten van één of meer schildfoedralen: de leren hoezen waarin de Romeinen hun schilden verpakten om de schilderingen op het hout te beschermen. De meest bijzondere vondst die hier nauw mee samenhang, kwam ook uit Velsen 2. Tijdens de opgravingen van 1964 werden enkele fragmenten leer en hout bij elkaar gevonden. Pas onlangs werd duidelijk dat het leer een omgeslagen rand van een schildfoedraal is en dat de houten fragmenten als triplex over elkaar gelijmde latjes zijn. Verder zat hier ooit een bronzen rand op gespijkerd. Uit het hele Romeinse Rijk zijn slechts enkele houten schilden bewaard gebleven, de meeste onder kurkdroge omstandigheden in Egypte en Syrië. En ook al is deze vondst incompleet, het blijft een uniek stukje Romeins wapentuig.

Het lichaam van een soldaat werd beschermd door maliënkolders of pantsers. Alleen in Velsen 2 werden diverse plaatjes van een schubbenpantser (*lorica squamata*) opgegraven. Daar zo'n hemd uit honderden plaatjes kon bestaan, is wat we nu hebben maar een fractie van het geheel. Van het bekendere plaatharnas (*lorica segmentata*) werden veel meer fragmenten gevonden en bovendien in beide forten: bronzen haken, schouderscharnieren en scharniertjes die van de ijzeren platen zijn afgebroken. Velsen 1 was de vindplaats van een bronzen haak, die ter hoogte van het sleutelbeen delen van een maliënkolder (*lorica hamata*) bij elkaar hield.

De 'man uit de waterput' in Velsen 1 en zijn uitrusting zijn al ter sprake gekomen (zie p. 49). De bronzen beslagplaten van zijn koppel zijn vlak en eenvoudig uitgevoerd en alleen met een laagje zilverfolie bedekt. Daarnaast werden er in zowel Velsen 1 als 2 diverse fragmenten van andere gespen en platen gevonden, sommige versierd met reliëf.

Aan zo'n *cingulum* hing een soort schort van verticale riempjes vlak voor de edele delen van de soldaten. Niet dat ze veel bescherming boden, ze waren zelfs lastig bij het hardlopen! Maar net als andere onderdelen van de Romeinse uitrusting blonk het en maakte het lawaai. Hiermee imponeerden de Romeinen hun tegenstanders

en stonden ze bij aanvang van een slag al met 1-0 voor. De schortriempjes waren voor dit doel beslagen met bronzen plaatjes.

POTTEN EN PANNEN

Aardewerkscherven en botmateriaal werden en worden het meest gevonden bij opgravingen. Het was waardeloos afval dat niet werd hergebruikt, en dat onder de juiste omstandigheden heel lang bewaard blijft. Het aardewerk is belangrijk voor de archeoloog vanwege de informatie die het bevat over datering, economie en eetgewoontes, de botten vertellen iets over het menu en over veeteelt.

De aardewerkvondsten uit zowel Velsen 1 als Velsen 2 zijn, op een verschil in datering na, op hoofdlijnen vergelijkbaar: in beide kampen is transportvaatwerk, keukenwaar en tafelwaar aangetroffen. In de categorie 'overige' vallen bijvoorbeeld de aardewerken olielampjes. De verschillen tussen de forten zitten in details.

Transportvaatwerk

De eerste groep, het transportvaatwerk, bestaat vooral uit amforen en grote voorraadvaten, *dolia*. Beide zijn dikwandige vormen met een fikse inhoud, ideaal voor het transporteren van grote hoeveelheden vloeistof. Dat hierbij ook enorme afstanden zijn afgelegd, blijkt uit de herkomst

Velsen 2, twee *cingulum*hangers met links de afbeelding van een leeuw en rechts een adelaar. Foto A.V.A.J. Bosman.

van dit vaatwerk. De gebruikte klei geeft aan waar een kruik of pot is gemaakt en dat is doorgaans niet ver van de plek waar het vaatwerk is afgevuld. Amforen zijn kruiken met twee oren en een punt als bodem waarmee ze makkelijk in de romp van schepen te verstouwen waren. Dankzij opschriften in inkt is in veel gevallen ook bekend wat de oorspronkelijke inhoud was. Voor archeologen is het daarnaast ook handig dat specifieke baksels en vormen van amforen voor één product werden gebruikt. Zo werden de bolle amforen met worstvormige oren vrijwel alleen voor transport en opslag van olijfolie gebruikt. Deze amforen werden in de provincie Baetica in Zuid-Spanje gemaakt, midden in het gebied met de olijfboomgaarden.

OLIE, WIJN EN VISSAUS VOOR DE SOLDATEN

In Velsen 1 is aan de hand van het maximum aantal exemplaren (MAE) amforen waarvan scherven zijn gevonden en met behulp van de gemiddelde berekende inhoud van deze typen bij benadering te zeggen hoeveel vloeistof er is getransporteerd:

Product	MAE	Hoeveelheid	Type	Gem. inhoud
olijfolie	74	5483 liter	Dressel 20	40-80 liter
wijn	2	50 liter	Dressel 1	ca. 25 liter
wijn	25	642,5 liter	Dressel 2/5	ca. 25 liter
wijn	45	1327,5 liter	Haltern 70	ca. 30 liter
wijn	12	163,2 liter	Cam 184	ca. 13 liter
vissaus	48	974 liter	Dressel 7/11	ca. 20 liter

Uiteraard weten we hiermee niet de totale hoeveelheid. Zo werd waarschijnlijk een groot deel van de wijnaanvoer naar Velsen verpakt in houten vaten. Een deel eindigde als waterput, een groter deel werd – zo weten we dankzij teruggevonden afgezaagde uiteinden van duigen – verzaagd voor hergebruik. Dit levert toch nog aanvullende cijfers op. De wijnvaten konden namelijk een inhoud hebben van ca. 1500 liter. In Velsen 1 zijn resten van mogelijk zestien wijnvaten gevonden. Dat zou een totale inhoud van 24.000 liter wijn betekenen. Uiteraard hebben deze getallen betrekking op de hele periode van Romeinse bezetting, dus minstens tussen 15 en 28 n.Chr. De vraag is of deze hoeveelheden groot genoeg zijn bij een complete bezetting van 500 man en aan het eind zelfs 1000 man? De wijnvaten en amforen van Velsen 1 zijn samen ongeveer 26.000 liter. Bij gemiddeld 500 man is dat dus 52 liter per man, ofwel drie liter per jaar. Dat is bijzonder weinig. Een soldaat nuttigde, net als in de Mediterrane gebieden waar historische bronnen dit vermelden, ongeveer een liter wijn per dag. Op basis hiervan zou dan ongeveer 1% van het totale bestand aan materiële vondsten zijn opgegraven. Een andere, en wellicht juiste uitkomst van deze exercitie is dat er in het fort slechts een kleine bezetting is geweest, met uitzondering van de periodes waarin militaire campagnes werden uitgevoerd.

Van de spitse wijnamforen kwamen diverse typen voor, die deels het gebied van herkomst verraden: Zuid-Frankrijk, Italië en de Griekse eilanden Kos en Rhodos. Overigens kwam wijn ook in houten vaten naar onze streken, zoals we al eerder zagen bij de waterputten. Die vaten werden meestal van fijn- of zilverspar gemaakt in het Midden-Rijn- of Moezelgebied of in zuidoost Gallië. Op de vaten komen merken voor van de tonnenmaker, ingeslagen op de binnenkant van de duigen. Op de buitenkant staan soms brandmerken van wijnhandelaren of controleurs. Meestal zijn die merken over de duig en de stop van een spon- of een luchtgat gezet. Enkele hebben leesbare tekst opgeleverd, en Velsen is geen uitzondering.

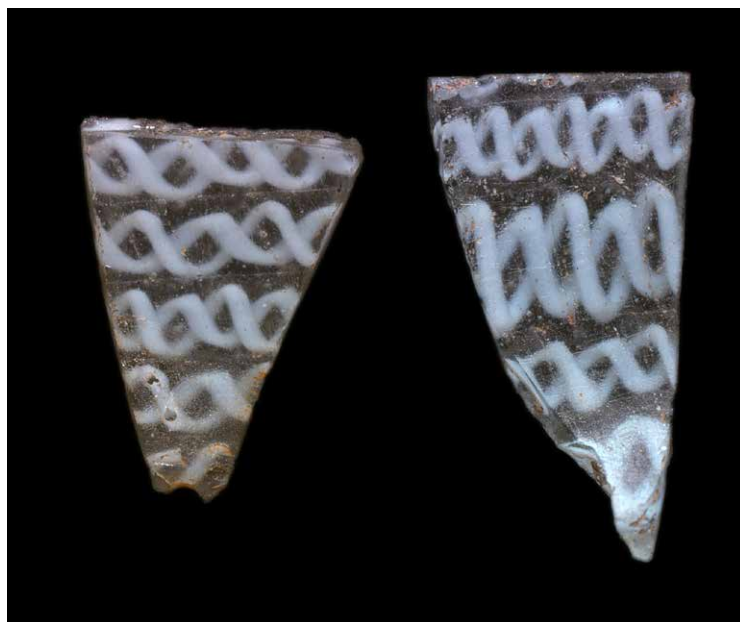
In het fort werd de wijn overgeschonken in grotere of kleinere kruiken. Opvallend is dat zowel in de amforen, de opslagvaten als in deze wijnkruiken, aan de binnenkant een harslaag was aangebracht. Het maakte de kruik zelf beter wijndicht, men kon een houten stop vastplakken, en daarnaast was het een conserverend middel. Hars heeft ook invloed op de smaak, zoals de Griekse *retsina* nog steeds heeft.

De wijn werd gedronken uit aardewerken, glazen of zelfs houten bekers. Van de laatste categorie komt een mooi voorbeeld uit Velsen 1. De vorm imiteert een kom van glas, zilver of aardewerk. Het is gedraaid uit buxushout en heeft bolvormige rand, die na een insnoering overgaat in een rechte wand. De rand is van boven verstevigd door er een dunne strip koper in zigzag vorm in te slaan.

De glazen voorbeelden zijn onder ander in millefiori -'duizend bloemen' - techniek uitgevoerd. Hierbij zijn staafjes glas met verschillende kleuren aaneen gesmolten, in plakjes gesneden, en vervolgens op een mal gelegd en verwarmd waardoor ze aan elkaar smolten, waarna de vorm verder geslepen is.

Links: Velsen 1, scherfjes van een Millefioriglas schaalpje. Dia IPP, Amsterdam.

Rechts: Velsen 1, twee scherfjes Reticella glas met ingesmolten witte spiralen. Dia IPP, Amsterdam.

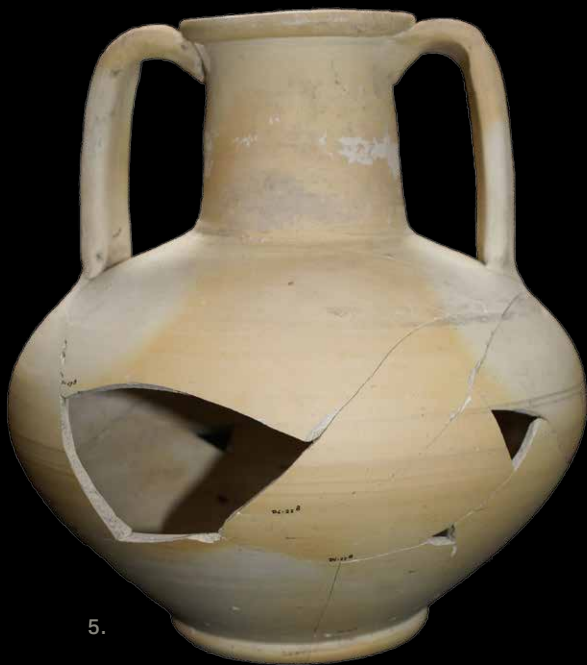
1.

2.

3.

5.

4.

Terugkerend naar de transportamforen komen we uit bij de laatste grote subgroep, die voor het vervoer van vissaus. De Romeinse keuken stond bekend om zijn vele gerechten waarbij zout in de vorm van vissaus werd toegevoegd. Deze zeer zoute saus werd zelfs in toetjes verwerkt. Vissausamforen werden zowel in Zuid-Spanje als in Zuid Frankrijk gemaakt.

De laatste groep van het zware aardewerk bestaat uit de transport- en voorraadvaten (*dolia*). Dit waren grote vaten met een horizontale rand. Hierop is in Velsen vaak een zwarte substantie aangetroffen: resten pek waarmee de deksel vastgekleefd is geweest. Ook in deze *dolia* werd vissaus vervoerd of opgeslagen. Misschien is vissaus in Velsen zelfs gemaakt in *dolia*; in de beide forten zijn regelmatig graten van vissen gevonden.

Keukenvaatwerk

Typisch Romeins keukenvaatwerk is de wrijfschaal (*mortarium*), waarin een ruwe laag aan de binnenkant is aangebracht, bijvoorbeeld door een laagje scherpe steentjes of door grove ribbels. Daarop werden kruiden fijngewreven met een stamper en vervolgens gemengd met olie tot een saus. Daarom hebben wrijfschalen bijna altijd een schenktuit. De wrijfschaal is een vorm die na de Romeinse tijd volledig uit het repertoire verdwijnt.

Dit kan niet gezegd kan worden van de kookpotten. Sommige productiecentra, zoals in de Eifel en het Rijnland, blijven na de Romeinse tijd in gebruik. De vormen en technieken veranderen door de tijd heen, maar het ruwwandige baksel blijft vrijwel gelijk. Dit baksel was goed bestand tegen hitte.

Tafelwaar

In de categorie tafelwaar zijn ook verschillende oorsprongsgebieden aan te wijzen. Het luxe rode *terra sigillata* (een post-Romeinse term overigens) kwam ten tijde van Velsen uit Noord-Italië en uit de regio's rond Lyon en Millau in Zuid-Frankrijk. De export vanuit Italië hield ergens rond het jaar 25 n.Chr. op. In Velsen 1 kwam nog ongeveer een derde uit Italië, terwijl er in Velsen 2 maar twee scherfjes zijn

gevonden. Daar domineert het aardewerk uit Zuid-Frankrijk.

In *terra sigillata* komen bekertjes, kommen, borden en schalen voor. De meeste zijn direct op een draaischijf gemaakt, maar in een aantal gevallen is een vormschotel gebruikt waar de decoratie in is uitgestoken. Deze bekertjes en schalen hebben een versiering in hoog reliëf aan de buitenkant. Beide soorten zijn meestal voorzien van pottenbakkersstempels. Zowel bij de versierde als de onversierde varianten is naar voorbeelden in metaal gekeken, zoals van binnenuit gehamerde (gedreven) versieringen in zilveren bekertjes. Op de vroegste vormen onversierde *terra sigillata* uit Velsen 1 komen soms onder de rand kleine opgelegde rolletjes klei voor. Hiermee worden handgrepen van metalen vaatwerk gesimuleerd.

De onderzochte *terra-sigillatas*scherven bieden nog een aardig inzicht: ze zijn van respectievelijk 1076 borden en 2124 kommen. Moet de conclusie dan zijn dat er tweemaal zoveel kommen als borden aanwezig waren in Velsen 1? Of bestond een standaard soldatenservies uit één bord en twee kommen? In Velsen 2 zijn de aantallen borden en kommen ooit berekend op respectievelijk 168 en 195. Hier zijn de getallen dus ongeveer gelijk. Was er een omslag (bezuiniging?) tot serviezen bestaand uit één kom en één bord?

In Velsen 2 ontbreken typen, die in Velsen 1 wel voorkwamen en andersom. De simpele verklaring is dat Velsen 2 wat jonger is en de mode binnen het *terra sigillata*-aardewerk vrij snel veranderde.

1. Velsen 1, terra nigra stekelbeker. Foto A.V.A.J. Bosman.

2. Velsen 1, gladwandig kruikje. Foto A.V.A.J. Bosman.

3. Italische versierde terra sigillata beker met stempel ATEI. Foto A.V.A.J. Bosman.

4. Velsen 1, geverfde beker. Foto A.V.A.J. Bosman.

5. Velsen 1, gladwandige waterkruik. Foto A.V.A.J. Bosman.

6. Velsen 1, met een oortje versierde Zuid-Gallische terra sigillata kom. Foto RMO, Leiden.

6.

GESTEMPELDE WAAR

Terra sigillata wordt door archeologen zeer gewaardeerd vanwege de pottenbakkerstempels, die we kunnen gebruiken om een begin- en einddatering van een locatie te bepalen. Voor de stempels uit Italië geldt dat ze zeker voor ca. 25 n.Chr. in Velsen zijn aangekomen, daarna houdt de toevoer hier vandaan immers op. Wanneer de stempels uit Zuid-Gallië van Velsen 1 in een tabel worden gezet, zien we het volgende. De stempels zijn in twee groepen verdeeld om inzicht te krijgen in de ruimtelijk spreiding (gebied A en B), gekoppeld aan de datering. Tussen 1974 en 1982 is vooral gegraven in een deel van de haven en het binnenterrein van fortfasen 1 en 2 (A). De opgravingen na 1982 hebben vooral in het havenbekken en het terrein van de westelijke annex en fase 3 plaatsgevonden (B). Van deze laatste werd verwacht dat daar met name de late stempels aangetroffen zouden worden.

Begin	A	B	Totaal
begin onder Tiberius (na 14 n.Chr.)	199	37	236
begin onder Claudius (na 41 n.Chr.)	10	0	10
onbekend	9	1	10

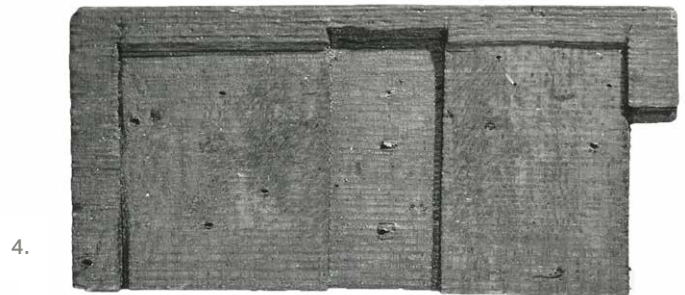
Uit de bovenstaande tabel blijkt dat Velsen 1 tot in de tijd van Claudius dateert. Er is nauwelijks sprake van een verschil in de ruimtelijke spreiding. De meeste van de ten tijde van Claudius gedateerde pottenbakkers zijn namelijk al eerder begonnen met hun productie. Veel pottenbakkers die ten tijde van Tiberius begonnen, kenden hun grootste productie in de Claudische (41-54) en soms ook nog in de Neronische periode (54-68).

Daar waar het rode terra sigillata soms zilverwerk imiteerde, werd dit aardewerk zelf ook geïmiteerd. Voorbeelden daarvan zijn te vinden bij tafelwaar in roodbruin (*terra rubra*) en in het zwart (*terra nigra*), dat grotendeels uit Noord-Frankrijk kwam. Bij dit roodbruine en zwarte serviesgoed komen borden, kommen, grotere bekers, flessen en kruiken voor, waarbij naast imitaties ook de traditie van streekgebonden vormen voortleefde.

We hebben in Velsen dus vele bewijzen voor aanvoer van aardewerk door handelaren, en niet alleen maar voor door de soldaten zelf meegebracht serviesgoed. Ondanks die nieuwe aanvoer waren de soldaten zuinig op hun spullen, vanwege de aankoopprijs of de afwezigheid van een constante aanvoer. Daar waar mogelijk werden bekers, borden en schalen gerepareerd, onder andere met koperen krammen of lood. Maar soms was repareren geen optie meer, dan werden delen afgeslagen of geslepen. Zo is er het geval van een versierde terra sigillata beker uit Velsen 1. Toen die was gebroken, werd van de bodem een schaalte gemaakt, dat uiteindelijk óók brak en definitief is weggegooid. Van een gladwandige kruik uit Velsen 1 is, nadat de hals was gebroken, de aanhechting met de buik glad geslepen. Mogelijk heeft de eigenaar, de al genoemde Cadmus (p. 41 en 45), de kruik nog enige tijd gebruikt voordat hij in een gracht werd weggesmeten.

De meest voorkomende soorten van 'bijgewerkt' aardewerk zijn speelschijven. Als een pot of kruik in stukken was gevallen, maar de bodem was nog heel, dan was dit één van de laatste mogelijkheden voor hergebruik. Sommige schijven zijn keurig bijgewerkt, met zelfs een geslepen rand. Andere zijn wat ruw in een aanvaardbare vorm gekapt. Vrijwel alle voorkomende soorten aardewerk zijn hiervoor gebruikt.

In het gedeelte over keukenwaar zijn de wijnkruiken van gladwandig aardewerk al genoemd. Een groot deel hiervan is in het Rijnland gemaakt, bijvoorbeeld in Keulen. Naast de kruiken met de inwendige harslaag, zijn er ook veel kruiken zonder zo'n laag. Hiervan wordt wel verondersteld dat het waterkruiken zijn

1. Velsen 1, glazen ribkom. Foto A.V.A.J. Bosman.

2. Velsen 1, reparatie door middel van krammen. De metalen plaatjes zijn verdwenen, maar de gaten geboord in de wand van de terra sigillata kom zijn nog zichtbaar aan weerszijden van de breuk. Foto A.V.A.J. Bosman.

3. Velsen 2, schaalje van Zuid Gallische terra sigillata. Foto provincie Noord-Holland.

4. Velsen 2, Houten wasplankje met centrale geul voor de zegelringafdrukken van de afzender of getuigen. Foto IPP, Amsterdam.

5. Velsen 2, een zogenaamde kurkurn vernoemd naar de vele gaatjes in de wand.

Het is verpakkingsmateriaal voor ingemaakte vogelborstjes. Foto A.V.A.J. Bosman.

6. Velsen 1, ijzeren kapmes met houten greep. Foto A.V.A.J. Bosman.

Velsen 1, gladwandige wijnkruikjes.

Dia A.V.A.J. Bosman.

1.

2.

4.

3.

5.

6.

7.

geweest. De inhoud kon door de poreuze wand naar buiten verdampen, waardoor het water relatief koel bleef. Er waren ook kruiken met een enkel oor en een smalle schenktuit. Dit kunnen schenkkanen voor meer stroperige vloeistoffen zijn geweest, zoals olijfolie of honing.

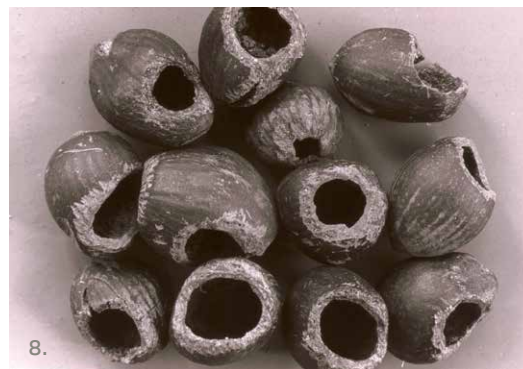
In gladwandig baksel komen ook kleine potjes met twee oren voor. Ze hebben net als de wijnkruiken een harslaag aan de binnenkant. Het is niet zeker dat hier ook wijn in heeft gezeten. De harslaag zal zeker een (houten) deksel op zijn plaats hebben gehouden. De gangbare naam in de archeologische literatuur voor de potten is 'honingpot', maar of dat klopt, valt te betwijfelen. De inhoud zou uit olijven kunnen hebben bestaan; er zijn veel olijfpitten in de afvallagen van de haven van Velsen 1 gevonden. Over pitten gesproken: andere pitten waren van sleedoorn en kers, maar ook de grote kernen van perziken komen voor. Daarnaast zijn er fragmenten van walnoten en hazelnoten. In een waterput in Velsen 1 zijn diverse complete exemplaren aangetroffen, die waren aangevreten door ongedierte. Op basis van de knaagsporen is duidelijk dat de daders bosmuizen waren.

Aardewerkproductie bij Romeinen en Friezen

Al het aardewerk uit de forten dat op een draaischijf werd gemaakt, is geïmporteerd. Er zijn geen aanwijzingen gevonden dat er in de forten pottenbakkersovens stonden. In Velsen 1 is één misbaksel gevonden van een ruwwandige kookpot, maar dat is niet genoeg om te bewijzen dat er een eigen pottenbakker in huis was. Anders is het voor het Friese aardewerk. Dat zal wel in de (directe) omgeving zijn gemaakt.

Die Friese potten waren dan wel met een primitiever techniek gemaakt -opgebouwd uit rolletjes klei en niet op een draaischijf – maar het is niet bepaald saai te noemen. Er werd op de randen vaak een serie vingerindrukken gemaakt: de handtekening van de maakster. En op het oppervlak kwamen soms groeven voor. Een heel kenmerkende is de zogenaamde streepband, een serie van parallelle lijnen in de hals van de pot. Kookpotten werden soms 'besmeten'. Daarbij werd slappe klei ruw op het oppervlak aangebracht om een grove structuur te maken. Voordeel was dat het oppervlak werd vergroot en daarmee de mogelijkheid om warmte op te nemen.

Bijna ongemerkt is in de vorige alinea ook een sociaal verschil beschreven. Daar waar het bij de Romeinen om professionele pottenbakkers ging, meestal mannen, gaat het bij de Friezen om pottenbaksters, die naast de andere taken rond de boerderij ook zorgden voor het eigen vaatwerk. Dat de Romeinen dit aardewerk ook in handen kregen, kwam vooral door de inhoud van de potten, zoals honing, vruchten of graan. Het is de vraag of veel van deze potten na het legen zijn hergebruikt als kook- of voorraadpot. De aanvoer van het 'eigen' materiaal lijkt goed georganiseerd te zijn geweest, zodat hergebruik eigenlijk niet nodig was.

8.

9.

1. Velsen 2, terra nigra schaal met ingekrast eigendomsmerk in standring. *Foto provincie Noord-Holland.*
2. Velsen 2, ruwwandig kookpotje St204 gevonden met een stuk kabeltouw. *Foto provincie Noord-Holland.*
3. Velsen 2, gladwandig wijnkruikje met hars in de hals. *Foto provincie Noord-Holland.*
4. Velsen 2, ruwwandige kookpot St213a. *Foto provincie Noord-Holland.*
5. Velsen 2, bronzen zwaardschedebeslag met afbeelding van een everzwijn aangevallen door twee jachthonden. *Dia P. Vons.*
6. Velsen 2, geverfd bakje Ho22 gemaakt in het Rijnland. *Foto provincie Noord-Holland.*
7. Velsen 2, geverfd bakje Ho22 gemaakt in Lyon. *Foto provincie Noord-Holland.*
8. Velsen 1, hazelnoten met knaagsporen van bosmuizen. *Foto P. Vons.*
9. Velsen 1, olijfpitten. *Foto P. Vons*

GLASWERK

Of het nu gaat om het havenbekken, de oever van het fort in de eerste of tweede fase, of het terrein van de annex of het fort in de derde fase, de vormen en typen glaswerk zijn in Velsen 1 over het hele terrein min of meer gelijk. Tenminste 279 scherven van gebruiksglazen zijn opgegraven en het was bijna allemaal tafelwaar. De rest bestond uit flesjes voor zalf en/of poeder (*balsamaria*). Hetzelfde geldt voor Velsen 2, met dit verschil dat de mode een enkel nieuw ontwerp heeft gebracht, zoals in een mal gegoten fles of een kan met uitgeknepen oor.

SCHOENEN, TENTEN EN FOEDRALEN

Het in Velsen gevonden leer heeft sinds de Romeinse tijd onder het grondwater niveau gelegen en is daardoor goed bewaard. De meeste stukken kwamen uit het havenbekken. Ook uit enkele waterputten zijn fragmenten leer geborgen, zoals een schoen van 'de man uit de waterput'. Opvallend is dat van de andere schoen alleen de spijkers bewaard zijn gebleven en van de leren koppelriem alleen het verzilverde beslag. Mogelijk heeft de oxidatie van het metaal of de ontbinding van het lichaam een negatieve invloed gehad op de conservering van het leer.

Uit het havenbekken zijn behalve complete of fragmentarische schoenen, zolen, tenten en schildfoedralen, ook afsnijdsels geborgen. Veel fragmenten kwamen van het (bij)snijden van schoenzolen. Vaak is daarbij na te gaan waar ze van de schoenzool zijn afgesneden. Dit wijst dan op het repareren van of op de productie van zolen in het fort.

Alles bij elkaar bevestigen de leerfragmenten het militaire karakter van de vindplaats. De grootste groep voorwerpen is die van de militaire schoenen, de *caligae*. Ze waren er in verschillende typen. Overigens vonden de archeologen in Velsen 2 veel minder schoenen dan in Velsen 1. Het is niet aan te nemen dat ze in Velsen 2 blootsvoets liepen. Misschien hebben ze minder schoenen versleten of was het leer van betere kwaliteit en ging langer mee, of werden hier geen reparaties uitgevoerd?

De man uit de waterput in Velsen 1 droeg opengewerkte soldatenkisten. Deze bespijkerde, hoge schoenen hadden drie zolen: een binnenzool, een middenzool die een geheel vormde met het bovenleer en de buitenzool, waarin ijzeren noppen waren geslagen. Deze korte spijkers met een puntige kop waren in een D-vorm onder de voetboog aangebracht. Dit spijkerpatroon en dit type schoen waren typisch voor de eerste eeuw.

Naast de *caliga* kwam in onze streken ook een type genaaide schoen voor, die in de tweede eeuw uit de mode raakte. Er is een fragment van zo'n *soccus* uit Velsen 2 bekend. Twee genaaide schoenzolen uit Velsen 1 horen waarschijnlijk bij de dichte officierslaars, de *calceus*, met zeer dun bovenleer dat niet bewaard is gebleven.

Boven: Velsen 1, lap textiel geïmpregneerd met teer. Foto IPP, Amsterdam.

Onder: Velsen 1, linkerschoen van de man uit waterput 2, links de binnenkant van de binnenzool en rechts de buitenkant van de bespijkerde buitenzool.

Dia A.V.A.J. Bosman.

Enkele schoenen hadden wel hele kleine maten en duiden waarschijnlijk op de aanwezigheid van vrouwen en kinderen in het kamp. Ook twee fragmenten van riembeslag uit Velsen 1 zijn vooral bekend als vrouwendracht, net als haarnaalden uit Velsen 1 en 2 en een mantelspeld die in Velsen 2 is gevonden. Deze kwam uit het Noordelijk Alpengebied en is dan ook een aanwijzing voor de mogelijke herkomst van de eigenaresse.

Leer werd ook gebruikt voor tenten. De fragmenten van Velsen zijn niet groot genoeg om een nauwkeurige reconstructie mogelijk te maken, maar waarschijnlijk hebben zij hetzelfde uiterlijk gehad als de tent die bekend is uit het fort Vindolanda in Noord-Engeland. Deze tent van drie bij drie meter bood plaats aan een eenheid van 10 man (*contubernium*). De houten tentharingen van Velsen 1 kunnen heel goed bij dit type zijn gebruikt: de grote en middelgrote voor het vastzetten van de scheerlijnen en de kleine haringen voor het strak houden van de tentzeilen.

De leren schildfoedralen van Velsen zijn niet tot een bijpassend type schild te herleiden. In slechts één geval lijkt een iets schuine schildrand aanwezig te zijn. Het brengt ons niet verder omdat vroeg-Romeinse legioensschilden afgeronde of schuine hoeken hadden. Er is niet vast te stellen of het een foedraal van een legioens- of hulpstroepenschild betreft. Velsen 2 heeft enkele grote fragmenten opgeleverd, die helaas na de opgraving niet allemaal bewaard zijn gebleven. De wel bewaarde foedraalfragmenten van geitenleer hadden stikgaatjes langs de randen.

RELIGIE

De Romeinse materiële cultuur is rijk aan uitingen van religieuze tradities, zowel in het groot als in het klein. Voor de spirituele beleving van de Romeinse soldaten zijn echter in geen van beide forten veel aanwijzingen gevonden. Er zijn geen resten van tempels of altaren opgegraven. In Velsen 1 zijn wel twee stukken kalksteen gevonden waarin de resten van ingehakte let-

ters te zien zijn, in Velsen 2 een klein fragment kalksteen met een deel van een ornament of sierlijst. Er is geen tekst op bewaard gebleven, en in geen van deze gevallen is te zeggen of het een bouwinscriptie, een grafsteen of een altaar is geweest.

Een andere vondstgroep waarop zeer regelmatig rituele afbeeldingen voorkomen, is die van de olielampjes. Veel voorkomende goden zijn Minerva, Mercurius, Victoria, Bacchus en Ariadne, Amor, en Venus. Een deel van deze lampjes zal zeker dienst hebben gedaan bij rituelen, zoals het verlichten van huisaltaren. Licht hield immers demonen op afstand, wat zelfs voor de meest geharde militair in den vreemde een prettige gedachte moet zijn geweest. Maar lang niet iedere olielamp diende om de geest te verlichten. Vaak zijn ze voorzien van afbeeldingen die met het alledaagse leven te maken hadden. Voorbeelden zijn overwonnen gladiatoren, vijanden, jachtaferelen en erotische scènes.

De meest persoonlijke beleving van de godenwereld vinden we in de zegelstenen in ringen van de soldaten. Hiervan werden er maar liefst vijftien gevonden in Velsen 1 en twee in Velsen 2 gevonden. Veel van de gegraveerde voorstellingen zijn van goden zoals Jupiter, Minerva en Bacchus, of aan hen te relateren objecten. We zien ook diverse gelukbrengende symbolen zoals krekels, korenaren en de hoorn des overvloeds (*cornucopia*). Op slechts één is een tekst aanwezig: ATIV. Als de ring als zegelring wordt gebruikt dan staat in de afdruk: VITA (leven).

Velsen 2, inscriptie van het woord VITA in spiegelbeeld op de glazen steen van een zegelring. *Dia P. Vons.*

SIERADEN EN ACCESSOIRES

Kralen

Glas komt niet alleen voor in vaatwerk. Het is ook verwerkt in sierobjecten, zoals kralen. Die zijn in Velsen gevonden in verschillende kleuren. De meeste zijn glad afgewerkt, maar er zijn ook bewerkte exemplaren zoals meloenkralen van gekleurd mat glas, waarvan er in Velsen 2 één gevonden is. Deze kraal heeft een witgrijze kleur.

HET OUDSTE ALFABET VAN NEDERLAND

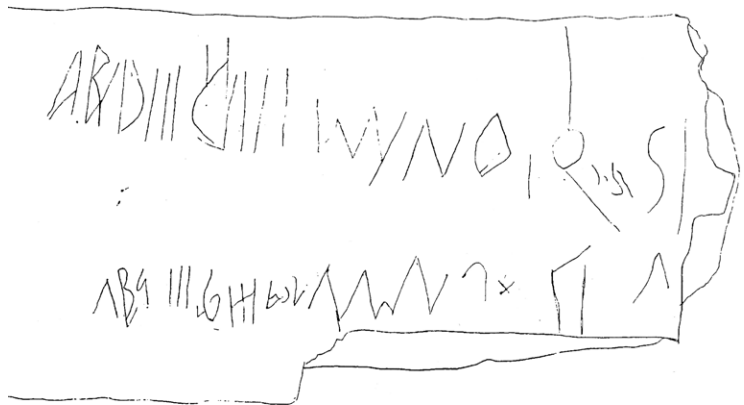
Eén van de opmerkelijkste vondsten uit Velsen 1 is onder de kop religie te plaatsen, al lijkt dat op het eerste gezicht wat ver gezocht. Op een wijnavat, hergebruikt als waterput, was een hele serie van letters en tekeningen ingekrast. Op een duig stonden twee regels met letters: ABCDEFGHIJKLMNOPQRST, en daarnaast in een iets slordiger handschrift: ABCDEFGHIJKLMNO STV.

Op een andere duig stonden over de gehele breedte de letters ABCDE. De slordige en nette teksten doen denken aan een schrijffles. Een vergelijkbaar alfabet staat op een Romeinse kruik uit Heerlen. Daar is aannemelijk gemaakt dat zulke alfabetten werden opgevat als regels met mystieke tekens. Deze magische spreuken zouden onheil afwenden. De alfabetten op het aardewerk en de tegels die in de bakoven meelingen, kunnen door de producenten zijn bedoeld om demonen af te weren die het bakproces konden laten mislukken.

De alfabetten op de ton van Velsen kunnen dan ook bedoeld zijn geweest om onheil en demonen af te weren, bijvoorbeeld om het transport en de houdbaarheid van de wijn veilig te stellen. Maar voor hetzelfde geldt zijn de teksten door de soldaten in het fort Flevum aangebracht om er zeker van te zijn dat de ton in zijn tweede leven

geen bedorven water zou opleveren. De bedoeling van de teksten zou wel eens een duidelijke boodschap aan 'het boze' kunnen zijn: oprasssen!

Dus geen schrijffles, maar een rituele spreuk. Niet overtuigd? Wat het in elk geval zonder twijfel is: het oudste alfabet dat in Nederland is gevonden!

Mantelspelden

Andere siervoorwerpen, die overigens ook functioneel waren, zijn de mantelspelden (*fibulae*) waarmee een cape, een halsdoek of kleding in het algemeen werd vastgemaakt. Omdat de vormen en de decoratie ervan mee gingen met de heersende mode zijn ze een bruikbaar dateringsmiddel onder archeologen. De mode was niet overal hetzelfde, en daardoor kunnen de mantelspelden ook aanwijzingen geven over de herkomst van makers en dragers.

De vormen van de fibulae uit Velsen 1 zijn niet over het hele gebied hetzelfde. Er is op dit punt verschil tussen fase 1 en 2 ten opzichte van fase 3 en de westelijke annex. Dit kan te maken hebben met een verschil in datering, met een verschillend gebruik of andere gebruikers van de terreinen. De annex was misschien de woon- en verblijfplaats van de vrouwen en kinderen. Een aanwijzing hiervoor is het hogere percentage 'schijffibulae', die vooral door vrouwen werden gedragen.

Verzorgingsproducten

Bij sieraden en accessoires horen ook de objecten die met lichaamsverzorging te maken hebben. Een aantal vondsten is direct in verband te brengen met het badhuis van Velsen 1, zoals de al eerder genoemde houten badslippers

(*sculponea*), bronzen huidschrapers (*strigili*) en badolieflesjes (*balsamaria*). Er zijn ook flesjes gevonden waarvan wordt vermoed dat ze parfum bevatten. Ze kunnen door de heren uit het fort zijn gebruikt, maar kunnen natuurlijk ook van de daar zo nu en dan aanwezige dames afkomstig zijn, de vrouwen of vriendinnen van de soldaten.

VRIJE TIJD

Spelletjes

Uit zowel Velsen 1 als 2 komen vondsten die te maken hebben met het vullen van de tijd buiten de dienst – in huidige termen: vrije tijd – of tijdens het wachtkloppen. De grootste vondstgroep is die van de speelschijven. Ze waren, zoals al eerder werd uitgelegd, gemaakt van gebroken vaatwerk. Alle mogelijke soorten aardewerk zijn gebruikt om speelschijven van te maken, maar er zijn er ook die speciaal zijn gemaakt van wit of zwart glas. Het zijn schijfjes die aan de onderzijde vlak zijn en boven bol. Ze hebben een diameter van ongeveer 1 cm. Ze komen zowel in Velsen 1 als 2 voor.

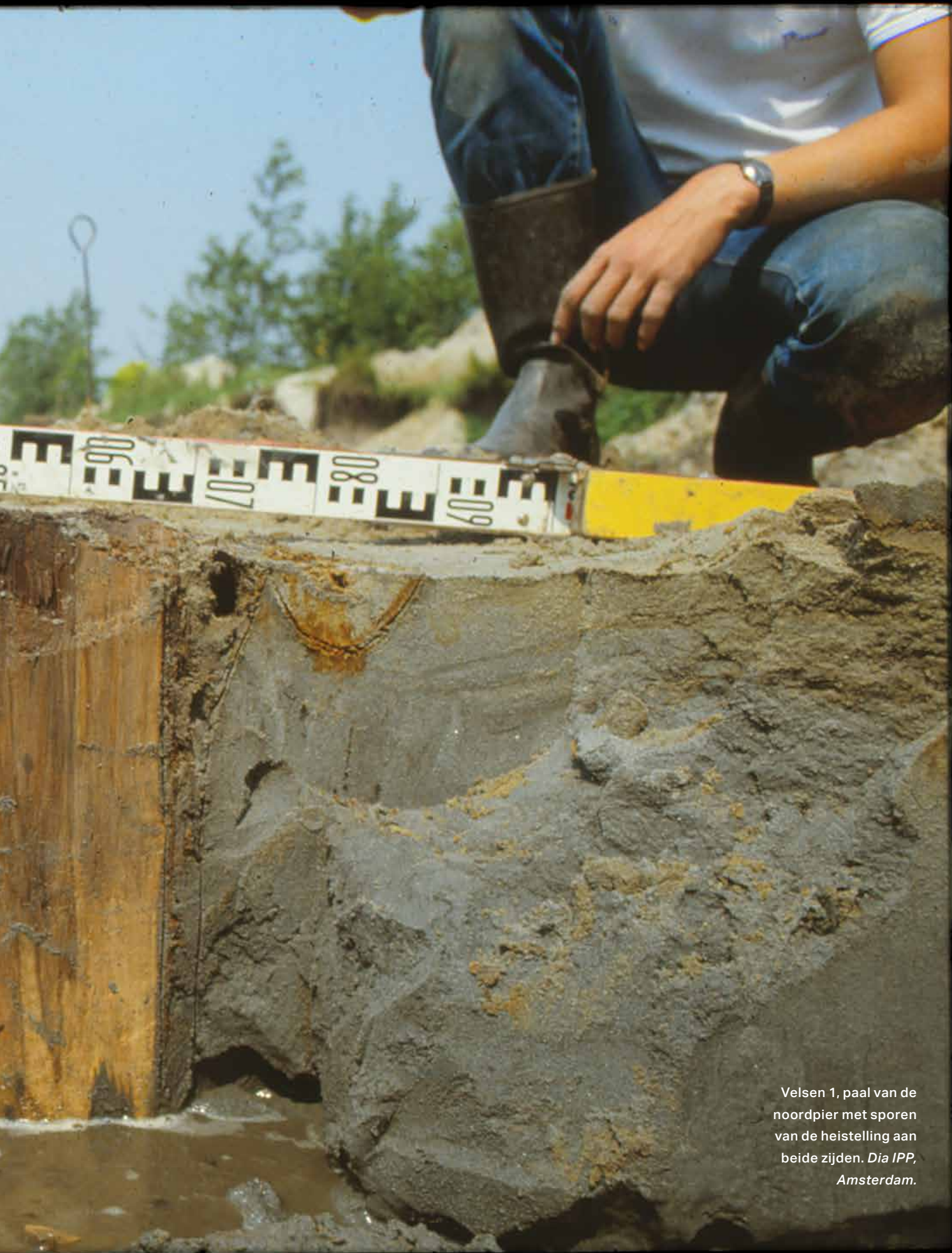
Tenslotte zijn er speelschijfjes van been en geveel, die net als de glazen exemplaren meestal speciaal voor dit doel zijn gedraaid.

Links: Velsen 1, gem of gesneden ringsteen met de afbeelding van Apollo. De gem is slechts 14 mm hoog. Dia A.V.A.J. Bosman.

Rechts: Velsen 2, bronzen mantelspelden van het type Aucissa, typisch voor soldaten uit de Vroege Romeinse periode. Dia IPP, Amsterdam.

Velsen 1, paal van de
noordpier met sporen
van de heistelling aan
beide zijden. *Dia IPP,*
Amsterdam.

Velsen 1, benen fluitje gemaakt van een pijpbotje van een zeearend. Op de schacht een inscriptie: ACVTVS. Foto RMO, Leiden.

EEN VLEUGJE KLEUR DOET WONDEREN

In Velsen 2 is een opmerkelijke vondst gedaan van enkele bij elkaar horende bodem- en wandscherven van een grijs potje. Op deze scherven komt aan de binnenzijde een roze aanslag voor. De kleur is bewaard gebleven omdat de vondst vanaf de Romeinse tijd onder grondwaterniveau heeft gelegen. Omdat deze kleur niet voorkomt als bodemaanslag bij de rest van het vondstmateriaal, is onderzocht of het mogelijk resten van verf waren. De stoffen purpurine, lawson en indigotine komen er in voor. De chemische verbinding purpurine is een component van meekrap, met name de wilde meekrap (*Rubia Peregrina* L.). Deze plant werd in de Romeinse tijd veel gebruikt om textiel te verven. Lawson is hoofdcomponent van henna (*Lawsonia inermis* L.). Indigotine is afkomstig uit de planten wede (*Isatis tinctoria* L.) en indigo (*Indigofera tinctoria* L.) en wijst dus op de aanwezigheid van een blauwe kleurstof.

De Romeinse architect, militair en ingenieur Vitruvius beschrijft zowel meekrap als indigo bij zijn verhandeling over de pigmenten voor de wandschilderkunst. Plinius de Oudere beschrijft deze plantaardige kleurstoffen met name voor het verven van textiel en voor cosmetisch gebruik. Hij schrijft dat zowel de wilde meekrap als de geteelde variant werd gebruikt. Volgens Vitruvius werd wede gebruikt als indigo uit India niet beschikbaar was.

De combinatie van deze drie kleurstoffen in een verbinding met aluminiumsilicaat als roze poeder is eerder gevonden in een Romeinse glazen vogel uit Vechten en in twee glazen vogels uit Lyon. Deze poeders in vogelflesjes waren zeer waarschijnlijk bedoeld als make-up. Het is dus aannemelijk dat het roze laagje op de veel minder elegante scherven uit Velsen ook van make-up is. Wie de make-up heeft gebruikt is onbekend, maar of het één van de stoere soldaten was, is maar zeer de vraag.

In de meeste gevallen zijn de schijfjes gebruikt voor bordspellen. Een voorbeeld hiervan is het molenspel. Hierbij had elke speler een eigen kleur, donker of licht. Het speelbord, meestal in de vorm van een rad of vierkant met vakkenindeling, was waarschijnlijk gewoon in de grond gekrast en is daardoor niet archeologisch overgeleverd. De Romeinen kenden ook het roversspel (*ludus latruncularum*), dat doet denken aan ons damspel. Andere bordspellen waren variaties van het huidige tric-trac-spel en het twaalfpuntenspel (*ludus XII scriptorum*).

Bij een deel van de spellen werd een dobbelsteen gebruikt. In Velsen 1 zijn er vier gevonden, gemaakt uit massieve stukken gewei. De codering op de dobbelstenen is gelijk aan de huidige, met de drie tegenover de vier, de twee tegenover de vijf en de één tegenover de zes. Interessant is dat er ook stukken pijpbot zijn gebruikt als dobbelsteen. Hierbij is de mergholte aan beide zijden opgevuld met losse stukjes bot. Het werd vast niet door iedereen vertrouwd, want een verzwaring (waarmee dus vals kon worden gespeeld) kon eenvoudig worden ingebouwd. Deze dobbelsteen is tweemaal groter dan de massieve dobbelstenen van Velsen 1.

Muziek

Een ellepijp van een zeearend werd als panfluit gebruikt. Het afgezaagde uiteinde was gesleten of gevild. Op de schacht was ACVTVS ingekrast. Deze tekst zou kunnen duiden op de hoge toon die hiermee gehaald kon worden, maar kan ook een deel van de naam van de eigenaar zijn.

Er zijn nog twee benen fluitjes gevonden, die als een blokfluit kunnen zijn gebruikt of onderdeel zijn geweest van een ander blaasinstrument. Een ellepijp van een gans (*Anser spec.*) had aan beide uiteinden snijsporen van het verwijderen van de gewrichten en slijtage-sporen. In de schacht waren drie gaten geboord op de plaats waar het bot breder uitloopt. Het kan daarom een door middel van een riet aan-geblazen instrument zijn geweest.

VOEDING

Vlees

Het botmateriaal uit de geulbodem van de havens van Velsen 1 en 2 bestaat hoofdzakelijk uit resten van zoogdieren. Vissen, vogels en amfibieën vormen een minderheid, maar dat kan aan de manier van opgraven liggen, waarbij kleine botjes zijn gemist. Het bot bestaat uit slacht- en consumptieafval, met daartussen een enkele keer een buurtbewoner als een kikker of pad. Tevens bevinden zich tussen de dierlijke resten enkele menselijke skeletfragmenten, wat zeker niet betekent dat hier sprake is geweest van kannibalisme.

Uit de samenstelling van het botmateriaal blijkt duidelijk dat rund- en varkensvlees de belangrijkste bronnen van dierlijk eiwit waren. Schapenvlees werd veel minder gegeten. Het rundvlees was voornamelijk afkomstig van dieren ouder dan twee jaar; het schapenvlees was vaker afkomstig van jongere dieren van minder dan twee jaar oud. Voor varkensvlees gold dat nog sterker: ongeveer de helft van de dieren werd geslacht voor het eind van het tweede levensjaar. In Velsen 1 is de verhouding rund : varken ongeveer 1:3. Daarnaast vertonen sommige varkensschedels typische afwijkingen die een aanwijzing kunnen zijn voor het speciaal fokken van zulke dieren.

Op basis van de slachtleefijd van de dieren is het mogelijk een jaargetijde te bepalen waarin dit heeft plaatsgevonden. In Velsen 1 is geconstateerd dat de schapen en geiten vooral in februari zijn geslacht, de runderen vooral in de zomer en najaar. Dat laatste zou pleiten voor een gebruik van het fort als winterkamp.

Velsen 1, een soldaat dumpst vanaf de weststeiger zijn afval in de haven. *Tekening B. Bus.*

Het consumptiepatroon, met rund en varken als belangrijkste vleesleveranciers, is in Velsen overal gelijk. Ook de verdeling van de skeletelementen bij de drie belangrijkste soorten (rund, schaap/geit en varken) is in grote lijnen hetzelfde. Alle delen van het lichaam zijn vertegenwoordigd: kop, schouder, romp (wervelkolom, ribben), bekken en voor- en achterpoten inclusief de onderpoten. Het betekent dat vee ter plekke is geslacht en levend, ofwel 'op de hoef', werd aangevoerd. Die levende have is mogelijk voor een deel als belasting van de Friezen afkomstig. Hier zal wel aanvulling bij nodig zijn geweest, want het voeden en onderhouden van een compleet fort op sterkte zal een zware aanslag op de draagkracht van de omgeving hebben betekend; een aanslag die zwaar genoeg zou blijken om de Friezen te bewegen tot opstand. Mogelijk hebben de Romeinen, wijs geworden door de Slag om Flevum, later de belastingdruk aangepast. Als het ging om belastingen, zoals de toenmalige keizer Tiberius zei, moest je schapen scheren, niet villen.

Het grote aandeel van varkens (en in feite ook kippen) heeft te maken met de Romeinse aanwezigheid. Het lijkt er sterk op dat de Romeinse troepen in onrustige tijden, zoals bij militaire expedities, voor hun voedselvoorziening leunden op een betrouwbare, makkelijk te verplaatsen en snel reproducerende bron van proteïnen. Varkens en kippen werden graag gegeten en konden makkelijk binnen het fort zelf worden opgekweekt. In Velsen 1 zijn procentueel minder varkensbotten gevonden dan Velsen 2: 21%, tegenover respectievelijk ca. 48,5% en 53,5% in het materiaal van Velsen 2. Dit kan er op wijzen het ten tijde van Velsen 2 onrustiger was, misschien vanwege de aanvallen van Chaukische piraten, de invasie van Brittannië in 43 n.Chr., of een niet meer afhankelijk willen zijn van proviandering vanuit de Friese bevolking.

Tenslotte zijn er resten van paarden en honden gevonden, maar die zullen hun dagen hebben gesleten als rij- of lastdier en waakhond. Zeker in de Romeinse militaire wereld bestond een taboe op het eten van paardenvlees.

Gevogelte

Jacht op wilde zoogdieren en vogels was voor de vleesvoorziening in de forten van ondergeschikt belang, en ook schelpdieren waren niet meer dan een terloopse aanvulling op het dieet. Overigens is de variatie aan gevogelte opmerkelijk groot. De dieren geven daarbij ook een beeld van de landschapszones waarin ze zijn gevangen. Van de zee en strand komen: grauwe gans, rietgans, brandgans, rotgans, wulp, roodkeelduiker, meeuw, visarend en zeearend. Op het binnenwater komen voor: wilde eend, wintertaling, kolgans, wilde zwaan, blauwe reiger en ooievaar. Van de veengronden: kraanvogel, goudplevier, patrijs, korhoen en buizerd. En tenslotte van de akkergronden, tuinen en wouden: houtduif, houtsnip, lijster, kauw, zwarte kraai, raaf en oehoe. De laatste vogels zullen niet gegeten zijn maar om andere redenen zijn gevangen, gehouden of meteen gedood.

Het (spaarzame) wild – edelhert, wild zwijn en haas – kwam ongetwijfeld uit de directe omgeving. Edelherten hebben een voorkeur voor een halfopen landschap waarin open terrein en kleine of grotere (moeras)bosjes en/of struikgewas elkaar afwisselen. Ook wilde zwijnen voelen zich in zo'n landschap goed thuis. Deze omschrijvingen voldoen precies aan de toenmalige omgeving van de forten.

Vis

Het belang van visvangst was naar alle waarschijnlijkheid groter dan het nu verzamelde materiaal doet vermoeden. In ieder geval heeft men regelmatig (zeer) grote vissen gegeten, waarvan een meerval van maar liefst 185 cm lengte het meest tot de verbeelding spreekt. Uit de visresten van Velsen 1 bleek dat het in de meeste gevallen om middelgrote en grote exemplaren ging. Hetzelfde beeld kwam naar voren bij een eerder uitgevoerd onderzoek van zevenenzestig visresten uit Velsen 2, waarbij vrijwel dezelfde soorten werden aangetroffen. De vissen kwamen zowel uit het zoete water (zoals de meerval), in het brakke water van het estuarium als uit zee en werd in de directe omgeving gevangen, net als het wild en de vogels. Van de zoetwatervissen zijn snoek, baars, brasem, blei, winde, blankvoorn, rietvoorn en meerval vertegenwoordigd.

Velsen 2, collectie schelpen die als afval in de haven zijn gegooid. Foto A.V.A.J. Bosman.

Typische soorten uit een riviermonding met brak water zijn harder en bot. Vissen die op zee zijn gevangen zijn: doornhaai, zeepaling, kabeljauw, schelvis, rode en grauwe poon, schar, schol en griet. Tenslotte zijn er soorten die als trekkers in verschillende watersoorten overleven, zoals steur, fint, zalm en paling.

In ieder geval is er in de haven van Velsen 1 gevestigd, zo bleek uit de vondst van enkele fuiken van gevlochten takken en een tweetal vishaakjes. Die laatste hebben exact dezelfde vorm als die tegenwoordig in de sportviswinkel te koop zijn. Er is ook een aantal gewichten gevonden, die werden gebruikt voor het verzwaren van netten. Een tweede gebruik als weefgewicht is daarbij niet altijd uit te sluiten.

Velsen 1, Wil Loot houdt een mooie glasvondst op.
Dia P. Vons.

Schelpen

De meest voorkomende schelp in het vondstmateriaal is de mossel, op enige afstand gevolgd door de kokkel, beide geschikt voor menselijke

consumptie. Twee soorten geven een beeld van het landschap in de omgeving en werden niet gegeten: de landslak en de in zoet water gedijende oorpoelslak. Dit slakje is samen met de aangetroffen mosdiertjes een aanwijzing dat er ten tijde van de Romeinen zoetwateromstandigheden heersten in de geul bij Velsen 1 en 2.

De mosselen, kokkels, wulken, half geknotte strandschelpen, tepelhoorn en alikruiken konden van de nabijgelegen Noordzeekust komen, bijvoorbeeld uit de mondingen van de Rijn en van het Oer-IJ. De oesters werden over grotere afstand aangevoerd, uit Zuidwest-Nederland of de Waddenzee, waar de omstandigheden geschikt waren voor oesterbanken. Misschien kwamen ze wel van nog verder weg, zoals de oesters uit Romeins Valkenburg. Die bleken afkomstig te zijn van de Engelse zuidkust of de Franse kust. Of de oesters uit Velsen 2 ook van zo ver weg kwamen is niet expliciet te maken, op één uitzondering na.

GELD

De Romeinse soldaten hoorden bij een beroepsleger en de manschappen verwachtten geregeld te worden uitbetaald. In elk fort was een kas aanwezig en ook in Velsen zijn de belangrijkste munttypen die de Romeinen gebruikten teruggevonden. Onderling hadden ze een specifieke waarde, afgemeten aan de roodkoperen *as*:

1 Aureus (goud)=	400 as
1 Denarius (zilver)=	16 as
1 Quinarius (zilver) =	8 as
1 Sestertius (brons) =	4 as
1 Dupondius (brons) =	2 as
1 As (koper) =	1 as
1 Semis (koper)=	½ as
1 Quadrans (koper) =	¼ as

Munten van edelmetaal werden door de keizer zelf in omloop gebracht. Het slaan van munten van koper en brons bleef het privilege van de Romeinse Senaat. In Velsen 1 zijn 337 munten gevonden, in Velsen 2 zijn dat er beduidend minder: 44, waaronder ook nog een muntschat van acht munten bij elkaar. Mogelijk zaten ze samen in een niet bewaard gebleven beursje of verpakt in een doek.

Vergelijkingen tussen de forten op basis van de munten zijn wel mogelijk, maar alleen met in het achterhoofd het verschil in omvang en bezettingsduur. Als de munten in percentages per metaal worden gezet, dan blijkt dat in beide forten de roodkoperen assen overheersen. Er werd natuurlijk minder moeite gedaan om een verloren as terug te vinden dan wanneer dat een aureus was. Dat er daar één van gevonden is, is uitzonderlijk; die vertegenwoordigde immers een klein kapitaal. Deze munt is gevonden in het deel van de haven van Velsen 1 dat in de middeleeuwen is verspoeld. Hij kan daar zijn verloren, zijn geofferd of later naartoe zijn gespoeld.

Als de munten van de beide forten procentueel per keizer worden vergeleken, dan zien we een piek die de periodes met intensievere activiteiten aangeeft, wanneer er een grotere instroom van nieuw geld was. De munten van keizer Augustus (27 v.Chr. – 14 n.Chr.) domineren in Velsen 1, de munten van keizer Caligula (37 – 41 n.Chr.) in Velsen 2. Dit geeft zeker aan dat de beide fortterreinen in verschillende perioden een hoofdrol hebben gespeeld, en dat er maar geringe overlap is geweest in het gebruik van het fort Velsen 1 ten tijde van Velsen 2. De jongste munten in beide forten zijn zeldzame exemplaren van keizer Claudius. Het geringe aantal duidt er op dat mogelijk al heel kort na het terugroepen van Corbulo in 47 n.Chr. het fort van Velsen 2 werd verlaten (zie p. 73). In ieder geval hebben de Romeinen er weinig geld achtergelaten, tenzij in dat jaar de munten van voorganger Caligula nog de boventoon voerden in de kisten van de militaire kassiers en in de buidels van de soldaten.

Boven: Velsen 1, voorzijde van een gouden munt of aureus geslagen tussen 14 en 12 v.Chr. door keizer Augustus met diens portret. Dia P. Vons.

Onder: Velsen 1, keerzijde van dezelfde gouden munt of aureus van keizer Augustus met afbeelding van een stier. Dia P. Vons.

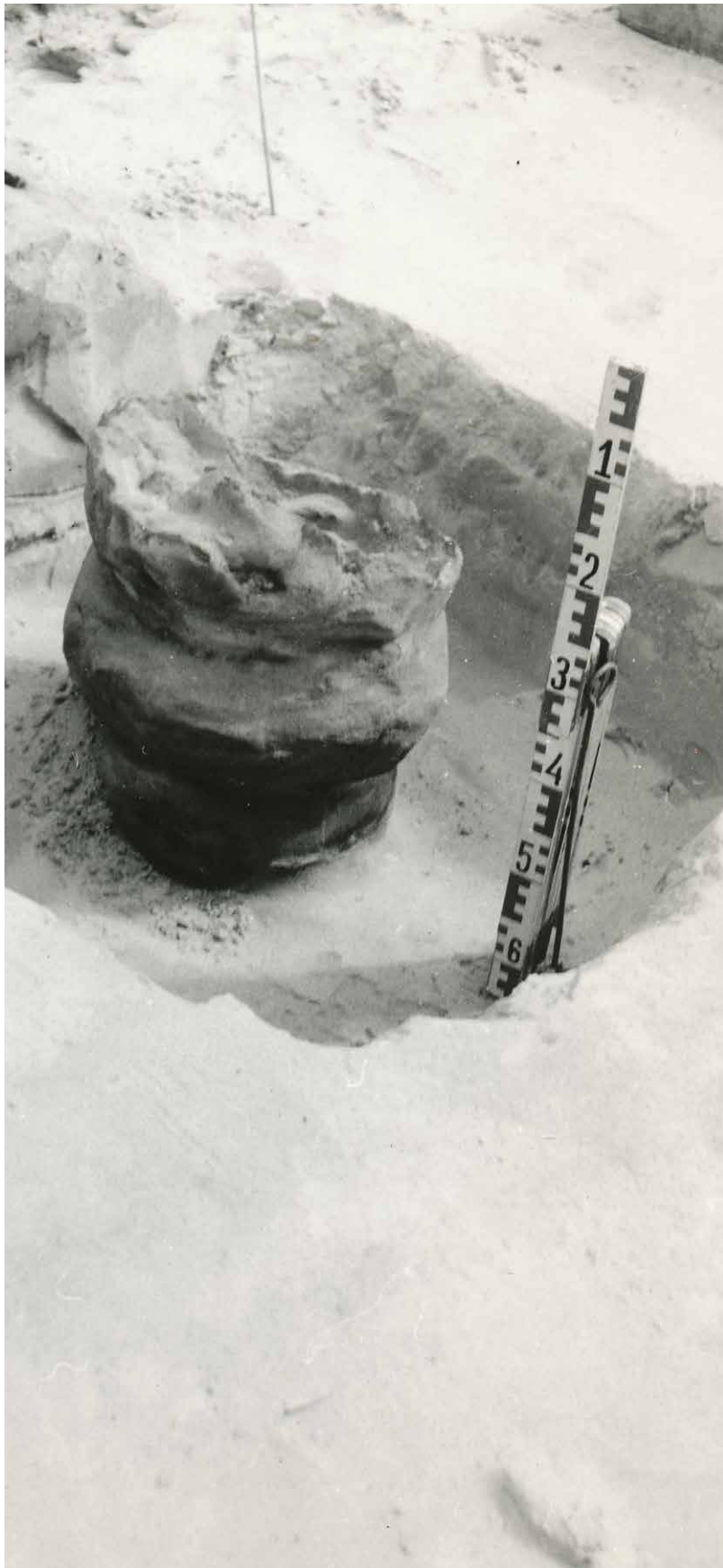

5

De wereld van de Friezen

De Romeinse kant van de forten bij Velsen is in de vorige hoofdstukken uitgebreid belicht. Terecht, want de Romeinen hebben die forten gepland, gebouwd en bemand, en – al is dat niet volkomen zeker – erover geschreven.

Maar die forten lagen niet in een vacuüm. De omgeving was bewoond, al eeuwen lang, en zou bewoond blijven nadat de Romeinen er na hun korte verblijf waren vertrokken. Die bewoners zagen de forten vanuit de verte en sommigen kwamen er dicht in de buurt of zelfs binnen. Deze 'Friese' kant van Velsen 1 en 2 is dus minstens zo interessant, al kunnen we die alleen belichten vanuit een puur archeologisch perspectief, aangevuld met een enkele Romeinse (en daardoor gekleurde) mededeling.

Wat is er gevonden van de Friezen uit de Vroeg-Romeinse tijd in Noord-Holland? Ten noorden en noordoosten van Velsen is jarenlang onderzoek gedaan in bijvoorbeeld de Assendelver Polders, Uitgeest, Heemskerk, Heiloo en Castricum, maar ook in de duinen, in het gebied Geestemerambacht en verder naar het noorden rond Schagen, Schoorl en op Texel. Alles bij elkaar zijn er vele honderden vindplaatsen bekend uit de Romeinse tijd. Niet alle vindplaatsen zijn overigens gelijktijdig met die van de forten van Velsen. Deze zullen daarom buiten beschouwing blijven. Over de zone ten zuiden van Velsen, en zeker ten zuiden van Haarlem, zijn we bijzonder slecht geïnformeerd. Ogenschijnlijk lag hier een leeg gebied dat zich uitstrekte tot aan de Oude Rijn met de militaire vestigingen bij Katwijk, Valkenburg en Alphen aan den Rijn. Deels is dat te verklaren door de aanwezigheid van de Haarlemmermeer. Maar ook de aanleg van 'de bollenvelden' iets meer naar het westen vanaf de 17de eeuw, heeft grote schade toegebracht aan het bodemarchief in dat gebied. De geestgronden op de strandwallen, waar vanouds werd gewoond, zijn toen voor een groot gedeelte afgegraven, met alle archeologische gevolgen van dien. Onder het dikke zandpakket van het jonge duin kan nog wel iets verborgen liggen. Maar het ontbreken van vondsten uit de Romeinse periode kan ook het gevolg zijn van Romeinse maatregelen in de eerste eeuwen van de jaartelling. Het leger kan hebben afgedwongen dat er een 'gedemilitariseerde zone' werd gecreëerd ten noorden van de Rijn grens, die niet actief door troepen werd bezet maar waar verder niemand anders zich mocht vestigen. Dit was algemeen beleid, dat ook in die tijd is beschreven.

Aan inheemse vindplaatsen uit de Romeinse tijd in de omgeving van Velsen zelf ontbreekt het echter niet. Zo kennen we Velsen-Hoogovens, Ijmuiden, Ruïne van Brederode en het heiligdom Velsbroek B6. De meest uitgebreide opgravingen naar de inheemse bewoners stammen uit de zestiger jaren van de twintigste eeuw op het Hoogovensterrein (tegenwoordig Tata-Steel). Ook daar betrof het een samenwerking tussen amateurs – namelijk van de werkgroep Velsen-Hoogovens – en professionals, in dit

geval van de toenmalige Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek (ROB). Er is een nederzetting opgegraven ter hoogte van de voormalige buitenplaats Rooswijk, met tenminste twee erven. Op beide erven liggen achtereenvolgens drie drieschepige boerderijen.

Het boerenbestaan was hier niet zonder problemen. Aan de ene kant moesten de bewoners de strijd aangaan met het stuifzand uit de duinen, aan de andere kant met het opdringende (kwel) water. Typerend voor beide problemen was het voorkomen van vele afwateringsgreppels, die om de haverklap gegraven moesten worden omdat ze dichtstoven. Het drinkwater moest daarom ook afgeschermd worden. In één van de afgedankte boerderijen werden enkele met een plaggenwand omgeven waterputten aangelegd. De nog staande wanden van de boerderij zullen als windvang hebben gediend. In een andere nog gebruikte boerderij werd een stapel handgevormde potten ingegraven. De potten hadden geen bodem meer, en vormden een koker tot op het grondwaterniveau: ze dienden dus als mini-waterput.

Aangezien de boerderijen waren voorzien van stalgedeelten, is duidelijk dat hier veeteelt werd bedreven. De zandverstuivingen werden mogelijk veroorzaakt of verergerd doordat in het duinzand akkers waren aangelegd. Ondanks de lastige omstandigheden hebben de bewoners het hier minstens drie, en mogelijk nog meer generaties uitgehouden. De onderkanten van

de houten staanders van één van de boerderijen waren nog onder het grondwaterniveau behouden gebleven. Ze bleken alle van eik te zijn. In de jaren zestig was een dendrochronologische datering nog niet mogelijk en daarom moeten we het doen met een veel ruimere C14-datering, waaruit blijkt dat deze boerderij dateert uit de eerste helft van de eerste eeuw n.Chr. De paaltjes in de oostwand en het vlechtwerk tussen de palen bleken een keuze uit het lokaal aanwezige hout: eik, els, beuk, es, populier, hazelaar en haagbeuk. Ze geven dan ook een mooi beeld van de natuur in de omgeving.

Of de boerderij er al stond toen de Romeinen in Velsen aankwamen, is niet met zekerheid te zeggen. Dankzij importvondsten uit de eerste eeuw n.Chr. is in ieder geval duidelijk dat er bewoning was ten tijde van de forten, en mogelijk nog een tijd daarna. Dat blijkt bijvoorbeeld uit scherven van eenzelfde terra sigillata kom waarvan er twee in Velsen 1 en één op het Hoogovensterrein zijn gevonden. Het is duidelijk dat Friezen scherven hebben geraapt op de verlaten fortterreinen. Deze Romeinse scherven waren veel harder gebakken dan de inheemse potten. De Friezen gebruikten de opvallende oranje splinters vaak als offergave of als sieraad, amulet of mascotte. Mogelijk zijn ook andere Romeinse importen in de directe omgeving te verklaren door aan te nemen dat de Friezen het fort na hebben gezocht op bruikbare spullen. De jongste vondsten van de vindplaats Hoogovens dateren uit de derde eeuw n.Chr.

Pagina links:
Hoogovens, blootgelegde stapel Friese potten zonder bodem. Ze zijn als een koker ingegraven en deden dienst als interne waterput in een boerderij.

Foto M. Bosman.

Drie scherven van dezelfde terra sigillata kom uit Velsen 1 en Hoogovens.

Dia A.V.A.J. Bosman.

Er kan een verband zijn tussen de boerderijen in het duingebied bij Hoogovens en die op de klei en het veen verder naar het oosten. Bij de opgravingen in (onder andere) Assendelft en Uitgeest zijn sporen van diverse boerderijen gevonden, tot zelfs kleine huizen met plaggenwanden aan toe. Er is in elk geval een bouwkundig verband tussen de grotere woonstalhuizen met een drieschepige indeling en die op het Hoogovensterrein. Het aardewerk komt ook sterk overeen, zodat er familie- of minstens stamverbanden verondersteld mogen worden. Het waren dezelfde Friezen, maar de mensen op het zand zullen meer ingesteld zijn geweest op akkerbouw, terwijl die op de nattere gronden bij het Oer-IJ en in de veengebieden zich meer op veeteelt zullen hebben toegelegd.

Andere activiteiten die met leven in een kustgebied te maken hebben, zijn: visserij, het verzamelen van schelpdieren en het vervaardigen van zout uit zeewater. Deze producten zullen ook voor de Romeinse troepen in Velsen van belang zijn geweest. De Friezen hadden op deze manier in ieder geval de middelen om handel te drijven of belasting mee te betalen. Mogelijk kozen de Romeinen daarom bewust hun fortlocaties midden in het Oer-IJ-gebied, waar veel nederzettingen waren. Het was daar, voor de regio als geheel, intensief bewoond. Het is lastiger een beeld te krijgen van de bewoning in het duingebied, dat sinds de middeleeuwen onder dikke lagen stuifzand schuilgaat. Er zijn gelukkig kijkvensters, zoals het al genoemde Hoogovensterrein. Het beeld naar het zuiden toe is grotendeels in nevelen gehuld, al zijn er wel degelijk intrigerende vondsten gedaan.

IJMUIDEN – DRIEHUIS – SANTPOORT

In IJmuiden-Oost kwamen deels al voor de Tweede Wereldoorlog vondsten uit de Romeinse periode aan het licht. Later zijn in dezelfde buurt bij rioleringswerkzaamheden scherven van Romeins vaatwerk ontdekt. Dit materiaal is, hoe weinig het samen ook voorstelt, vergelijkbaar met die van het terrein van Hoogovens. Ook in deze zone in IJmuiden zullen in de duinen diverse boerenerven hebben gelegen.

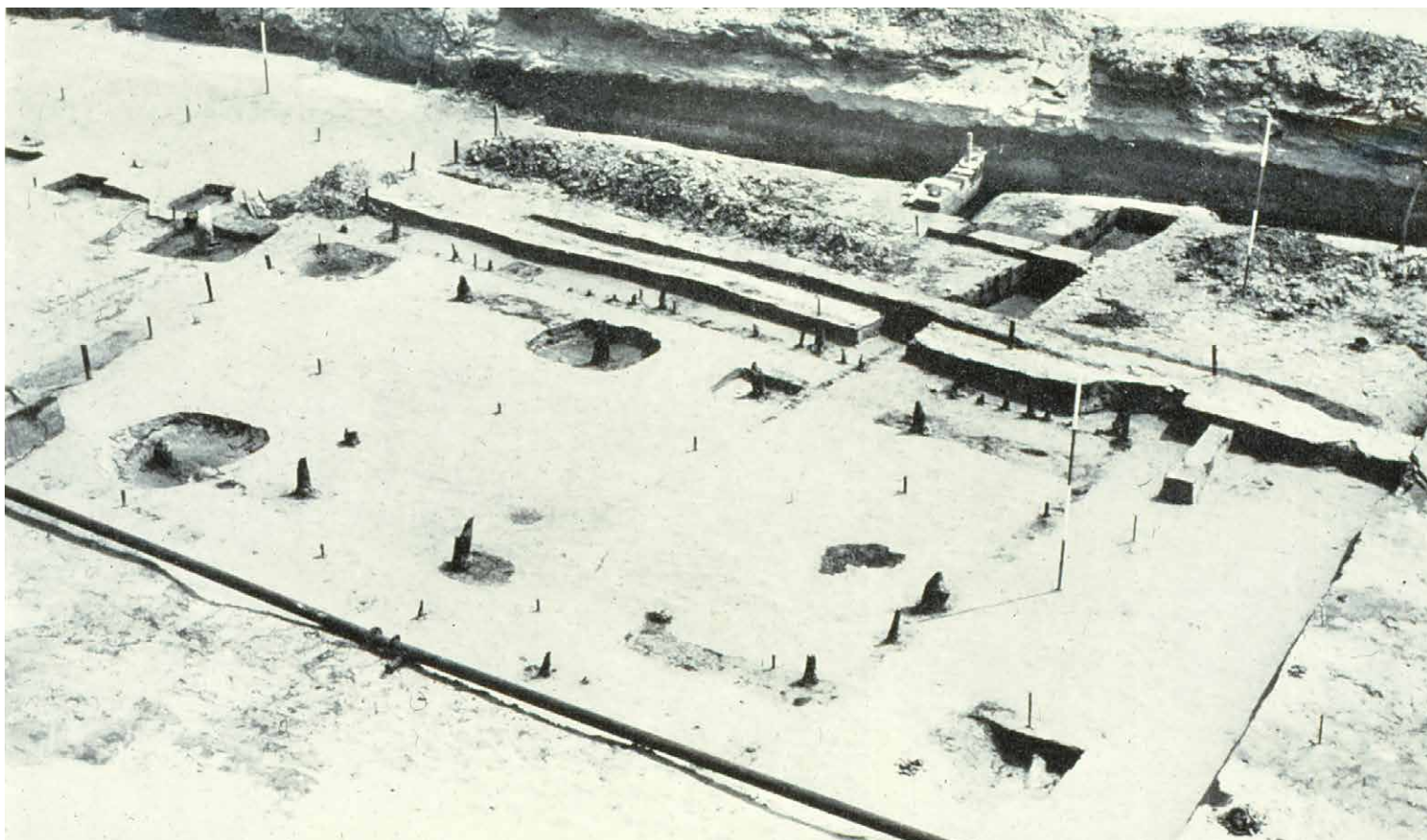
Op de grens van IJmuiden en Driehuis heeft Calkoen kort voor en na de Tweede Wereldoorlog scherven opgeraapt in de voormalige volkstuinen ter hoogte van nu het niet meer bestaande treinstation Zeeweg. Het was handgevormd aardewerk dat op de aanwezigheid van een Friese nederzetting wijst. Er waren ook enkele Romeinse importscherven bij. Opvallend is dat het geen luxe serviesgoed is, maar het gewone aardewerk van wijnkruiken, kruikamforen en de rand van een wrijfschaal. Die laatste dateert in ieder geval uit de periode van Velsen 1. Uiteraard waren voor de Friezen deze scherven met hun bleke baksel net zo exotisch als een vuurrode terra sigillata scherf zou zijn geweest.

Van andere, meer recent ontdekte vindplaatsen zijn overigens wel scherfjes terra sigillata en zelfs glas bekend. Soms zijn het heel kleine fragmentjes, zoals die van IJmuiden-Binnenhaven, de locatie onder het voormalige Antonius- later Zeewegziekenhuis. Op de Spanjaardsberg, een niet meer bestaand duintje in Santpoort-Noord, werd in de jaren vijftig

Boven: IJmuiden, Cederstraat, twee versierde terra sigillata scherven uit een Friese nederzetting. Dia A.V.A.J. Bosman.

Links onder: Velsen 1, Friese pot met nauwe hals gevonden in waterput 2. Foto A.V.A.J. Bosman.

Rechts onder: Twee scherven van dezelfde versierde terra sigillata schaal uit 't Hain en Velsen 1. Dia P. Vons.

een opgraving uitgevoerd door de ROB, waar ook Calkoen weer bij was betrokken. Er zijn diverse (door stuifzandlagen gescheiden) woonlagen met gebouwsporen en geploegde akkers gevonden, die aangeven dat de plek onafgebroken in gebruik is geweest vanaf de midden ijzertijd tot en met de Romeinse tijd. Een niveau dat min of meer gelijktijdig is met de forten van Velsen, is volgens de toenmalige opgravers echter niet aangetroffen. Het is niet uit te sluiten dat deze vindplaats tijdelijk onbewoond, maar wel als landbouwgrond in gebruik was. Het past in het beeld van nederzettingen in deze zone van lage duintjes op de strandwal en met name aan de oostelijke rand daarvan.

De volgende vindplaats van Romeinse importscherven in deze omgeving ligt bij de Ruïne van Brederode. Daar is in 1992 vervuild slib uit de gracht gebaggerd, waarbij helaas geen archeoloog aanwezig was. Na afloop heeft de AWN werkgroep Velsen zich verdienen gemaakt door vondsten te verzamelen uit het baggerdepot. Hierin is materiaal gevonden dat daar wel verwacht mocht worden, 'van steengoed tot Dinky Toy'. Tot ieders verrassing kwamen echter ook enkele Romeinse en 'Friese' scherven uit de bagger tevoorschijn, zoals een scherf van een gladwandige wijnkruik en enkele fragmenten Zuid-Gallische terra sigillata, enkele fragmenten 'streepbandaardewerk' en de rand van wat een bakplaat lijkt te zijn. De exacte vindplaats is niet meer te achterhalen, maar de ondergrond van Brederode zelf is goed bekend. Het kasteel ligt namelijk op een uitloper van een strandwal en is aan drie zijden omringd door de (indertijd) drassige strandvlakte. In de Romeinse tijd zal dit al een markant punt zijn geweest. Er was plaats voor akkers op het duin van de strandwal en de lager gelegen veen/zandzone van de strandvlakte was te gebruiken voor het weiden van het vee.

De eer van de meest zuidelijke vindplaats van Romeinse importstukken uit de eerste eeuw gaat naar het Brinkmancomplex in hartje Haarlem, al gaat het maar om één vondst: een scherf van een olijfolieamfoor. Ook deze vindplaats ligt prominent op de strandwal, waarover ongetwijfeld een noord-zuid landroute liep, richting de Oude Rijn.

Pagina links boven: Hoogovens, Archeologische werkgroep Velsen – Hoogovens aan het werk in 1963. Foto M. Bosman.

Pagina links onder Hoogovens, opgraving van één van de Friese boerderijen. Foto M. Bosman.

Romeinse importscherven gevonden bij de Ruïne van Brederode, Santpoort. Dia A.V.A.J. Bosman.

VINDPLAATSEN MET EEN MOGELIJK MILITAIR KARAKTER: VELSEN 3 EN 'T HAIN

Ging het hierboven om 'gewone', inheems-agrarische nederzettingen ten tijde van de forten, in de omgeving zijn ook vindplaatsen bekend waarvan nog niet vaststaat of ze niet een ander, namelijk: Romeins-militair karakter hebben. Zo is bij het Zijkanaal C, dat ten noorden van Spaarndam het Noordzeekanaal verbindt met het Spaarne, op het terrein van de huidige golfbaan een kleine hoeveelheid vondsten gedaan uit de Romeinse tijd. Het was geen terra sigillata of andere in het oog springende tafelwaar, maar het grovere transport- of keukenwaar. De fragmenten zijn niet specifiek genoeg om te bepalen of ze uit de tijd van Velsen 1 of Velsen 2 stamden. De vindplaats kreeg de eretitel 'Velsen 3' omdat er eigenlijk alleen Romeins vaatwerk geborgen is. Maar of het ook een militaire basis is geweest, is maar zeer de vraag.

Die twijfel lijkt er minder te zijn geweest over de vindplaats 't Hain bij Krommenie. Het patroon van de aangetroffen ingeslagen palen lijkt niet erg regelmatig, wat je wel zou verwachten bij Romeinse militaire installaties. Maar de vondsten zijn opmerkelijk. Ze bleken te dateren uit de tijd van Velsen 1, en bestaan uit de daar gebruikelijke mix van tafel-, keuken- en transportwaar. Uit de laatste categorie zijn diverse fragmenten van olijfolieamforen. Als het al een Friese nederzetting zou zijn geweest, wat moesten de inwoners dan met de typisch Romeinse olie? Over het hoe en waarom van deze locatie kunnen we slechts gissen. Is het een tijdelijke post geweest, zoals een veekraal waar de geïnde belasting door de Romeinen werd verzameld, of stond er een wachttoren? Of woonden hier Friezen die tot de elite gerekend konden worden of veteranen waren met een staat van Romeinse dienst? Zulke mensen, waarvan het bestaan uit de bronnen bekend is (zie p. 54 en 119), hadden makkelijk toegang tot Romeinse goederen, als beloning voor hun medewerking en liaisonfunctie tussen hun volk en de Romeinen.

VELSERBROEK B6

Van een geheel andere orde is de vindplaats Velsbroek B6. Deze ligt in een afwisselend landschap, op de grens van wat archeologen 'de Oude Duinen' noemen en het veenmoeras van riet en zegge langs de loop van het Oer-IJ.

Onder het niveau uit de Romeinse tijd ligt een vrijwel steriele zandlaag. Daarin zijn in het westen twee sporen van plaggenwallen aangetroffen, die mogelijk de richting aanduiden van een pad. Onder deze laag ligt een veenpakket met daarin diverse takkenpaden, die waren bedoeld om het drassige veen te voet te kunnen doorkruisen. Er zijn diverse bekapte balken gevonden met rechthoekige gaten, aardewerk uit de midden ijzertijd, twee ijzeren speerpunten en een ijzeren beitel.

Velsbroek B6, inmeten van sporen bovenop de zandrug tijdens de opgraving van 1991. *Dia P. Vons.*

Er zijn ook voorwerpen uit de Romeinse tijd gevonden, vooral op een tongvormige zandrug. Aan de noordwestkant sluit die direct aan op één groot zanddek, waarschijnlijk een verbinding met de strandwal van

Santpoort. Het met zand en humus gelaagde Romeinse pakket wijst erop dat de vindplaats regelmatig onder water stond. Het was waarschijnlijk geen prettige plek om te wonen, en grondsporen ontbreken er dan ook.

In de zomers lag de zandtong droog en kon zand door de wind worden afgezet. Naar beide flanken en met name bij de overgang naar het veen is deze laag intensief verrommeld, veroorzaakt gezien de pootafdrukken hierin door rondlopend vee. Deze twee verschijnselen wijzen erop dat het oppervlak van de zandtong in de Romeinse tijd als een hoogte zichtbaar was. In de zomer was dit een begaanbare route die toegang bood tot de mystieke en woeste gronden van het moeras.

Ook uit dit pakket met pootafdrukken kwamen vondsten uit de Romeinse tijd tevoorschijn. Ze zijn vergelijkbaar met die van de top. Er waren verschillende op tentharingen lijkende houten stokjes, borgpennen voor houtverbindingen en een geweistang van een vijfjarig edelhert. Op het hoogste deel van de zandrug is ook aardewerk gevonden, vaak sterk gefragmenteerd en verweerd, terwijl de op de flanken gevonden scherven over het algemeen groter en minder verweerd zijn. Dit kwam misschien doordat het hoogste deel van de rug de al genoemde doorgaande route was die parallel aan de kust over de Oude Duinen liep. Op de zandrug zijn bundels van karrensporen gevonden, meer naar de flanken zijn er de al genoemde indrukken van hoeven en mensenvoeten, tekens dat de route intensief werd gebruikt.

De vondsten maken duidelijk dat hier al in de ijzertijd objecten zijn geofferd. Twee Keltische (La Tène) mantelspelden, een speerpunt en een beitel met houten heft dateren uit deze periode. Dit soort voorwerpen uit de ijzertijd is zeldzaam in het westen van Nederland. De aanwezigheid van complete wapens wijst op een rituele context, net als bij de wapens die in deze periode in de rivieren van Midden-Nederland werden gededoneerd.

Een grotere groep metalen voorwerpen stamt uit de Romeinse tijd, een deel zelfs uit de Vroeg-Romeinse tijd. Hierbij waren (onderdelen van) wapens, mantelspelden en munten. Ook zijn schedels van paarden en honden, geweien van edelhert, aardewerk en zelfs menselijke dijbenen en delen van een schedel gevonden. Dit zijn juist de soorten objecten die voorkomen in heiligdommen in het Noord-Gallische en het Germaanse gebied. Een ander voorbeeld zijn de miniatuurmantelspelden van B6, vondsten die alleen in veronderstelde heiligdommen voorkomen. Enkele munten zijn ongesleten ('stempelfris') en kunnen niet lang gecirculeerd hebben voor ze in de bodem belandden. Dat moet dus wel tijdens de Romeinse aanwezigheid of direct daarna zijn geweest.

Er zijn ook vondsten van B6 die met zekerheid ná de Romeinse bewoning van de forten moeten worden gedateerd. Voorbeelden hiervan zijn een denarius van keizer Trajanus (die regeerde van 98 – 117 n.Chr.), enkele verzilverde mantelspelden zoals schijffibulae, een (Germaanse)

Pagina links boven: Velsbroek B6, profiel met de stuif- en vernattingslaagjes op de kop van de zandrug tijdens de opgraving van 1991. Dia A.V.A.J. Bosman.

Pagina links onder: Velsbroek B6, karrensporen tijdens de opgraving van 1992. Dia A.V.A.J. Bosman.

Velsbroek B6, Mantelspeld uit de late ijzertijd. Foto A.V.A.J. Bosman.

Velserbroek B6, verzilverd bronzen titulusfibula uit de late 3e of vroege 4e eeuw n.Chr. Foto Provincie Noord-Holland.

kniefibula en fibulae met ingelegd emaille. De meest recente vondst is een verzilverde titulusfibula uit de late derde en mogelijk nog vierde eeuw n.Chr. Al met al geeft dit aan dat de doorgaande route met rituele plaats ook na het vertrek van de Romeinen van groot belang bleef.

Dit is de enige locatie in Noord-Holland waar zoveel zilveren of verzilverde objecten zijn gevonden. Het was dus een belangrijke plaats voor de Friezen. Misschien zelfs zo belangrijk dat, als daar al sprake van was, de concentratie van de Friese macht wellicht niet ver hier vandaan heeft gelegen. Dit gegeven is waarschijnlijk, samen met het strategische belang van het Oer-IJ als waterweg, een belangrijke reden geweest waarom de Romeinen uitgerekend hier meer dan dertig jaar een militaire basis handhaafden. Het water zorgde voor de infrastructuur om het leger en de vloot te laten opereren, terwijl de nabijheid van het heiligdom en (wellicht) de plaatselijke heersers de Romeinen de mogelijkheid bood de Friezen aan zich te binden.

‘GERMAANSE’ RELIGIE

De Friezen hadden, net als alle Germaanse groepen en stammen, een breed scala aan goden. Het lijkt erop dat ze, net als de Romeinen, een aantal mensachtige godheden kenden, die vele typisch Germaanse ‘deugden’ (dapperheid, kracht, kennis en vruchtbaarheid) bezaten en waaraan allerlei verhalen en mythen gewijd waren. Helaas kennen we noch die namen, noch de mythen. Lange tijd hebben onderzoekers aangenomen dat de overgeleverde Scandinavische sagen model stonden voor de religie van de Germanen, waarbij dan namen van diverse Germaanse goden in de plaats kwamen van de Scandinavische. Zo ontstond het idee dat hier goden werden vereerd als Wodan (waarnaar onze woensdag genaamd is), Donar (zie onze donderdag) en de godin Frija (vrijdag). Een minder bekende godheid is Tius (waarnaar verwezen wordt in onze dinsdag). Het probleem met deze reconstructie is, dat de namen nooit voorkomen in de Romeinse inscripties uit het gebied van de Beneden-Rijn, terwijl daarin toch allerlei inheemse godennamen staan, met Nehalennia (in Zeeland) en Magusanus (in de Bataafse regio van de grote rivieren) als absolute ‘toppers’.

Er waren in het Germaanse gebied allerlei heiligdommen. Vermoedelijk waren dat geen gebouwde tempels, maar gewijde plaatsen in het open landschap: opvallende landschapselementen, ‘heilige’ bomen,

venen, moerassen en waterputten. Daar werden offers gebracht in de vorm van complete dieren (en mensen, getuige de bekende veenlijken), en allerlei voorwerpen zoals wapens, munten, stenen, houten voorwerpen en potten. In de negentiende eeuw is wel geopperd dat deze bijzondere rituelen te koppelen zouden zijn aan seizoenen en vruchtbaarheid. Dit soort offerplaatsen is in noordelijk Europa op allerlei manieren teruggevonden. Iedere stam of gemeenschap had ongetwijfeld zijn eigen invulling van de rituelen, en uiteraard bepaalden de verschillende landschappen ook de aard van het rituele centrum.

De Germaanse ‘dierstijlen-versiering’, komt in de loop van de eeuwen na het begin van de jaartelling in zwang. Voorwerpen en sieraden, onder meer mantelspelden, armbanden en hangers, werden in het hele Germaanse gebied versierd met bijvoorbeeld koppen van vogels, zwijnen, paarden en wolven, maar ook van door elkaar kringelende takken en slangenfiguren, vaak in vlecht-, of spiraalpatronen. Deze culturele uitingen vinden we in deze periode vrijwel niet in Noord-Holland terug. Kennelijk waren ‘onze’ Germanen minder kunstzinnig dan elders, of gingen nog niet mee in de nieuwe mode.

1.

2.

3.

4.

5.

6.

7.

1. Velsbroek B6, munt van Augustus met klop van ineengevlochten letters CAESAR (in ligatuur). Foto A.V.A.J. Bosman.
2. Velsbroek B6, munt van Claudius. Foto A.V.A.J. Bosman
3. Hoogovens, munt van Caligula. Foto M. Bosman.
4. Velsbroek B6, keerzijde van een munt van Augustus met het altaar van Lyon. Foto A.V.A.J. Bosman.
5. Velsbroek B6, Republikeinse zilveren munt uit 101 v.Chr. Foto A.V.A.J. Bosman.
6. Velsbroek B6, voorzijde van een munt van Augustus met klop AVG. Foto A.V.A.J. Bosman.
7. Velsbroek B6, handvol Romeinse munten. Foto A.V.A.J. Bosman.

VELSERBROEK B6 ALS RITUELE PLAATS

Als Velsbroek inderdaad een rituele plaats was, dan resten nog de vragen op welk niveau en wanneer de vindplaats als zodanig begon te functioneren. We beginnen met het laatste.

Al voor de komst van de Romeinen naar Velsen, misschien al in de midden ijzertijd, lijkt hier al een plek te hebben gelegen waar – voor ons onbegrepen – rituele handelingen plaatsvonden. Aanwijzingen hiervoor zijn de in een merkwaardige context, namelijk buiten elke vorm van bewoning of begraving, gevonden mantelspelden, ijzeren speerpunten en andere voorwerpen. De rituele activiteiten lijken tijdens en na de Romeinse bezetting van Velsen, al dan niet met een tijdelijke onderbreking, te zijn voortgezet. Een deel van het aangetroffen Romeinse materiaal, zoals aardewerk en metaal, kan op de terreinen van de verlaten forten zijn verzameld en daarna op het heiligdom zijn geofferd.

Om de vraag te beantwoorden over het belang van Velsbroek B6 is een vergelijking met andere mogelijke rituele plaatsen in Noord-Holland nodig. Uit het Friese land zijn nog achttien van dergelijke plaatsen bekend, waarvan er twaalf in de Romeinse tijd in gebruik waren. De vondsten van Velsbroek, en dan met name de voorwerpen van zilver of verzilverd brons, zijn echter zo uitzonderlijk qua rijkdom en hoeveelheid dat geen enkele andere vindplaats in het Friese gebied hiermee te vergelijken is. Het zal veel meer dan een ‘gewoon’ familieheilgdom zijn geweest, zoals de andere plekken wel geïnterpreteerd worden. Misschien is het ooit zo begonnen, maar dat stadium was het zeker ten tijde van de Romeinen ontgroeid. Als het al een familieheilgdom was, dan was het van een zeer belangrijke familie, van een leider of vorst. Hoe het ook zij, Velsbroek is mogelijk hét rituele centrum van de Friezen geweest.

Wat maakte dat de mensen zo hechtten aan deze plaats? Bij een rituele locatie is er vaak een grensgebied tussen de waarneembare wereld en die van het mysterie. Was er ook een meer aardse begrenzing tussen het grondgebied van stammen? Lag hier de zuidgrens van het Friese gebied? Lag het hoofdkwartier van de Friese ‘vorsten’ in de buurt van B6? Maakte B6 wellicht deel uit van het gebied waar deze Friezen een claim op meen-

De Chauken zijn op strooptocht.
Tekening B. Bus.

den te hebben? Is er na de Opstand van de Friezen een zuivering geweest van het gebied, waarbij de lokale bevolking uit de regio verdreven is? Of mochten alleen Rome-getrouwe lieden blijven? Zou de combinatie van B6 als inheems heiligdom met een mogelijk nabijgelegen hoofdplaats van de Friezen juist de reden zijn geweest voor een generatielange Romeinse militaire aanwezigheid in Velsen? Het laatste woord over Velsbroek B6 is nog lang niet gesproken.

'FRIESLAND' NA 'VELSEN'

We hebben op p. 73 afscheid genomen van Velsen, namelijk in of kort na het jaar 47, als veldheer Corbulo zich op bevel van keizer Claudius terugtrekt achter de Rijn en het land ten noorden ervan overlaat aan de inwoners: de Friezen, die vanaf dat moment definitief buiten het Romeinse rijk vallen. Zij ontfermen zich over de restanten van de forten aan het Oer-IJ, waarvan de naam alleen nog in de Romeinse geschiedenisboekjes doorklinkt.

Al zwaaiden de Romeinen vanaf dat moment niet meer de scepter in Friesland, hun invloed was nog onmiskenbaar. Ruim tien jaar na Corbulo's vertrek, in 58, deed zich nog een confrontatie voor in Noord-Holland, en die had alles te maken met de inheemse claim op de 'eigen' grond.

We laten Tacitus, aan wie we zoveel informatie over Romeins Nederland te danken hebben, nog eenmaal aan het woord:

Doordat de (Romeinse) strijdkrachten aldoor maar niet in actie kwamen, deed het gerucht de ronde dat de commandanten het recht was ontnomen militaire operaties tegen de vijand te beginnen. Zo kwam het dat de Friezen zich naar de Rijnsoever verplaatsten – de weerbare mannen via de bossen of moerassen, zij die niet ingezet konden worden bij de oorlogvoering via de meren – en zich vestigden in de akkerbouwgebieden waar niemand woonde en die alleen door onze soldaten gebruikt mochten worden. Ze deden dat op initiatief van Verritus en Malorix, de leiders van dat volk, voor zover Germanen leiders accepteren. Ze hadden al huizen gebouwd en akkers ingezaaid en ze gedroegen zich alsof ze de grond al generaties in bezit hadden, toen (de Romeinse generaal) Dubius Avitus dreigde Romeinse troepen te zullen inzetten als de Friezen niet zouden terugkeren naar hun oorspronkelijke woongebied. Ze zouden zich ook tot de keizer kunnen wenden om een nieuwe vestigingsplaats toegewezen te krijgen. Avitus wist Verritus en Malorix ertoe te bewegen voor het laatste te kiezen. En ze gingen op weg naar Rome.

Verritus en Malorix zijn, naast de op p. 54 genoemde veteraan Cruptorix die dertig jaar eerder een bijrol speelde, de enige Friezen van wie de naam is overgeleverd. Net als van Cruptorix is hun uiteindelijke lot onbekend, maar ze hebben wel indruk gemaakt op de Romeinen en een aansprekende anekdote opgeleverd. Die begint aardiger dan ze afloopt. De keizer die ze in Rome gaan opzoeken, is de berucht geworden Nero.

Verritus en Malorix aan het Hof van keizer Nero te Rome op een laat 19^e-eeuwse muurschildering in het provinciehuis van Friesland. Foto Rijksbureau voor Kunsthistorische Documentatie.

In afwachting van het moment waarop ze daar door Nero, die door andere bezigheden in beslag werd genomen, zouden worden ontvangen, brachten ze een bezoek aan het theater van Pompeius, een van de plekken die men altijd aan barbaren laat zien om hun een indruk te geven van de majesteit van het volk. Terwijl ze daar wat doelloos rondhingen (in de voorstelling waren ze immers niet geïnteresseerd, want ze begrepen er niets van) en allerlei vragen stelden over wie daar zaten, wat het verschil was tussen de diverse rangen, wie tot de ridderstand en wie tot de senatorenstand behoorde, zagen ze een paar figuren in buitenlandse kledij onder de senatoren zitten. Ze vroegen wie dát dan wel waren. Toen men hun verteld had dat die eer te beurt viel aan de afgevaardigden van volken die zich onderscheidden door militaire kwaliteiten en hun nauwe banden met Rome, riepen ze luidkeels dat er geen volk op aarde was dat zo goed kon vechten als de Germanen, liepen naar beneden en gingen zitten tussen de senatoren. Het publiek reageerde welwillend: men beschouwde het als een authentieke impulsieve daad en een gezonde vorm van rivaliteit.

Nero, die niet bekend staat op zijn gemakkelijke karakter, was kennelijk geamuseerd door het voorval en verleende de twee Friezen het Romeinse burgerrecht. Ze bereikten echter niets voor hun volksgenoten in het bezette gebied ten noorden van de Rijn, waar ze uiteindelijk met geweld uit werden verdreven door Romeinse hulptroepen.

Het is een aantrekkelijke gedachte om de woonplaats van Verritus en Malorix te zoeken in de directe nabijheid van Velsersbroek B6. Als ze inderdaad de belangrijkste vertegenwoordigers van de Friezen waren, dan zullen ze zeker een band met de locatie hebben gehad. Of één heeft hier gewoond en de ander kan zijn woon- of verblijfplaats in de opvallende vindplaats 't Hain bij Krommenie hebben gehad. Hier is zoals boven vermeld een grote hoeveelheid Romeins importmateriaal uit de periode van Velsen 1 gevonden, maar wel in een wat vreemde context. Om het geheel heen was een palissade gebouwd. In de directe nabijheid was een kreek.

De rijkdom van de vondsten houdt de mogelijkheid open dat hier iemand met een belangrijke positie en goede contacten met de Romeinen heeft gewoond.

Na de gebeurtenissen van 58 horen we niets meer van de Friezen, althans niet voor zover ze in hun eigen woonstreek blijven. Ze komen nog wel met enige regelmaat de grens over; als vijanden in de Bataafse Opstand van 69-70, als Friese benden zich aan de kant van de rebellen scharen, of als bondgenoten in de vorm van hulptroepen. En er zijn contacten genoeg, van economische of diplomatieke aard of beide, getuige de muntschatten en Romeinse godenbeeldjes die in het Friese gebied zijn gevonden.

De Romeinse voorwerpen uit de eerste eeuw die zijn gevonden in Noord-Holland, komen vrijwel allemaal oorspronkelijk uit de forten van Velsen. Na het vertrek van de Romeinen zullen de Friezen de plaatsen regelmatig hebben bezocht en hebben opgeraapt wat van hun gading was. Misschien was het toen nog 'verboden terrein', al was er geen handhaving in de vorm van een permanente bezetting en konden eventuele patrouilles gemakkelijk worden ontweken. Later hebben de plaatselijke bewoners zich weer blijvend op het fortterrein van Velsen 1 en 2 gevestigd, zoals sporen en vondsten aangeven. De late tweede eeuw werd vervolgens overheerst door overlast van de Chauken, de oosterburen van de Friezen die tot in Noord-Gallië de kusten belaagden. De Romeinen hadden toen meer dan ooit de Friezen nodig als buffer en bondgenoot. Offensief optreden wilden of konden ze niet meer. De Rijn grens werd extra versterkt, tot die in de tweede helft van de derde eeuw definitief werd opgegeven. Het Romeinse gezag in West-Nederland was vanaf dat moment niet meer dan een claim, af en toe waargemaakt door een expeditie of tijdelijke bezetting. Voor de Noord-Hollandse Friezen brak juist in die periode een ware bloeitijd aan, die duurde tot ze zelf in de chaos van de vierde en vijfde eeuw uit beeld verdwijnen. Het werd toen lange tijd stil aan het Oer-IJ, waar nog lang de wallen en grachten als zachte glooiingen in het verlaten landschap zichtbaar moeten zijn gebleven. Het zou tot de twintigste eeuw duren, voor ze weer door de schop zichtbaar werden gemaakt

1.

1. Velserbroek B6, mogelijk als totem gebruikte paardenschedel. Foto A.V.A.J. Bosman.

2.

3.

2. Velsen 1, randfragment van een inheems pot met groeflijnversiering op de wand. Dia A.V.A.J. Bosman.

3. Hoogovens, speelschijf gemaakt van een scherf uit een versierde terra sigillata schaal. Foto provincie Noord-Holland.

4.

4. Velserbroek B6, Germaanse kniefibula uit de 2e of 3e eeuw. Dia IPP, Amsterdam.

5.

5. Velsen 1, twee potten van Fries aardewerk. Dia A.V.A.J. Bosman.

2.

3.

4.

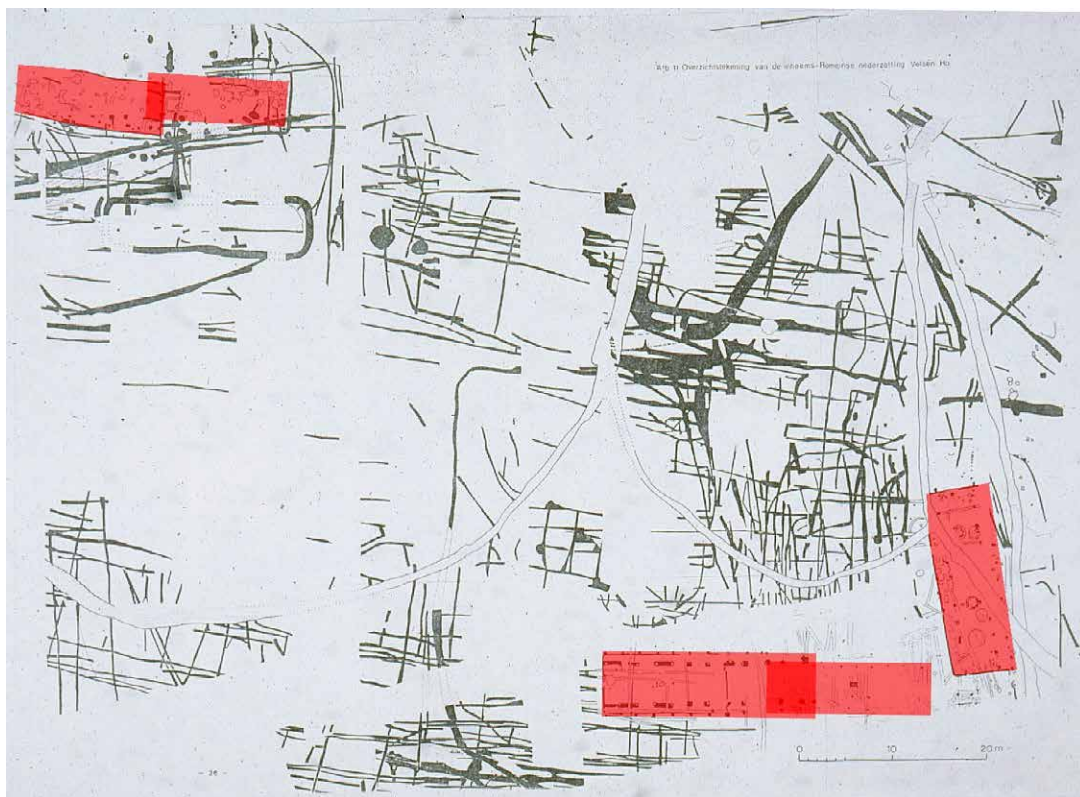
1. Velsbroek B6, pilum punt. Foto provincie Noord-Holland.

2. Velsbroek B6, pilum punt detail. Foto provincie Noord-Holland.

3. Velsbroek B6, pilum schoen. Foto provincie Noord-Holland.

4. Velsbroek B6, uiteinde van een Germaanse drinkhoorn. Foto provincie Noord-Holland.

5. Hoogovens, plattegrond van twee erven met elk drie opeenvolgende Friese boerderijen(rood). Tekening naar M. Verhagen.

1.

5.

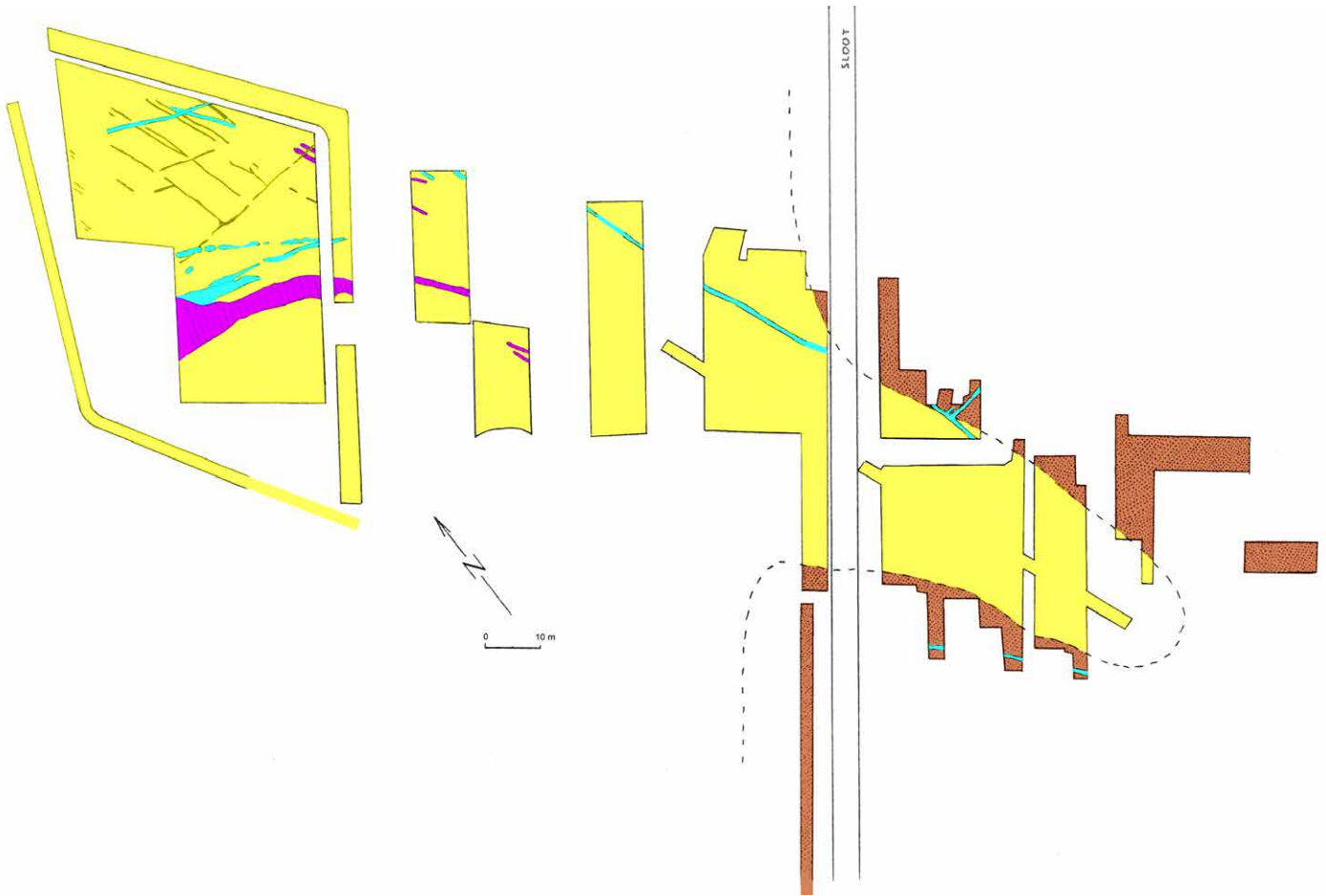
Velserbroek B6,
voetstappen en
pootafdrukken in het
veen getrapt langs
de noordrand van de
zandrug tijdens de
opgraving van 1991.
Dia A.V.A.J. Bosman.

1

2

3

4

1. Velsbroek B6, twee identieke bronzen en een massief zilveren armband. *Dia A.V.A.J. Bosman.*

2. Een 1e eeuwse Friese boerderij op het Hoogovensterrein. *Tekening H.J. Calkoen.*

3. Velsbroek B6, plattegrond van de zandrug (geel) in het veen (bruin) met karresporen (paars) en greppels (blauw). *Tekening A.V.A.J. Bosman.*

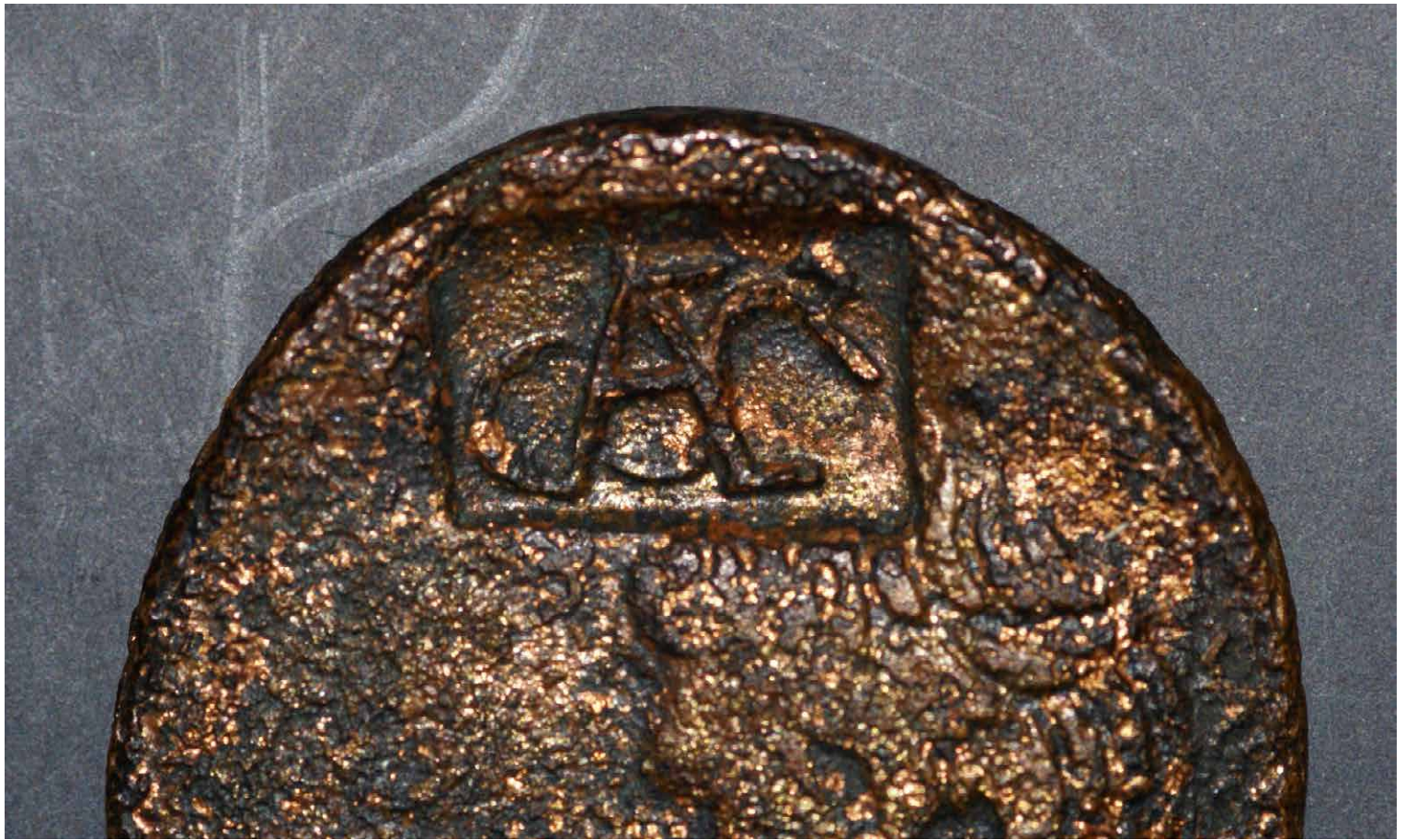
4. Hoogovens, plaatsen van een bemaling door v.l.n.r. NN, C. Bakker, M. Bosman, P. Vons en A. Schotman. *Foto N. Gordijn-Vons.*

Nawoord – Velsen, nu, toen

*Het is tweeduizend jaar geleden dat
het eerste fort bij Velsen werd gebouwd, en zo'n
negentienhonderdzeventig jaar sinds
het tweede fort werd verlaten.*

Tweehonderd tot tweehonderdvijftig jaar later werden de andere forten langs de Rijn grens ontruimd, en na het jaar 400 was er geen Romeinse militair meer te bekennen in onze streken. De inheemse bevolking, maar vooral de natuur, maakte zich meester van de terreinen van waaruit zo lang het Romeinse gezag was gehandhaafd. Hier en daar vestigden zich later plaatselijke potentaten binnen de nog zichtbare wallen van de oude versterkingen, en nog later werden daar kerken gebouwd en ontstonden steden en dorpen. Andere werden na kortere of langere tijd weggevaagd door het water van zee of rivier. We mogen aannemen dat ten tijde van Floris V geen Romeins fort meer een zichtbare rol in het landschap speelde.

Zo was het ook in Velsen, en daar tastten de krachten van mens en natuur de forten waarschijnlijk nog sneller en sterker aan dan elders. Ze vielen buiten de vroegmiddeleeuwse belangstelling voor het legendarische Romeinse verleden, zoals dat aan de Rijn nog wel werd gevoeld. In ieder geval resteert er bovengronds niets meer uit de Romeinse tijd. De vindplaatsen zijn opgegraven of als ondergronds monument veilig gesteld. Het enige wat herinnert aan wat er in de bodem zat of zit, is een informatiebord op de locatie van Velsen 2 over de Romeinen en hun forten. Wie toch, gewapend met de nodige verbeeldingskracht, de locaties wil 'raken', neemt vanuit het zuiden de A9 en gaat via de Wijkertunnel onder de erfgenaam van het Oer-IJ, het Noordzeekanaal, door, keert ten noorden daarvan om, neemt de A22 en gaat via de Velsertunnel weer naar het zuiden, richting Rome...

Zelfs de vondsten zijn uit Velsen verdwenen. Het materiaal van Velsen 1, dat jarenlang door de AWN-leden die ze hadden opgegraven, trots werd tentoongesteld, bevindt zich nu in de collectie van het Rijksmuseum van Oudheden in Leiden. Andere vondsten zijn naar het provinciaal depot van Noord-Holland gebracht. In het Huis van Hilde in Castricum, het archeologisch gezicht van de provincie, dat aan het depot is gekoppeld, zijn enkele topstukken uit Velsen permanent tentoongesteld in de expositieruimte.

Pagina links boven: 'Caesar was here' zal de offeraar hebben gedacht toen hij deze munt achterliet in het heiligdom van Velsersbroek B6. Dia A.V.A.J. Bosman.

Pagina links onder: Bezoekers op de tentoonstelling over Romeins Velsen. Foto fotopersbureau C. de Boer B.V., Haarlem.

Een Romeinse galei patrouilleert over het Oer-IJ. Op de voorplecht wordt met een grote kruisboog, een scorpio, op ons gericht. Foto W. Huppertz, Haltern.

FLEVUM EN DE ROMEINEN IN VELSEN

BODEM
VONDSTEN
WIJZEN
OP
BESTAAN
VAN
CASTELLUM

TENTOONSTELLING IN HET OUDE RAADHUIS VAN VELSEN-DORP · 23 JUNI T/M 19 AUG.
GEOPEND: DAGELIJKS VAN 13 - 17 UUR · ZONDAGS VAN 10 - 12 UUR EN 13 - 17 UUR
TOEGANGSPRIJS: 75 CENT · KINDEREN TOT 12 JAAR: 25 CENT

ARCHEOLOGISCHE WERKGROEP VELSEN

De werkelijke betekenis van de Velser forten ligt niet in de geëxposeerde vondsten of in het nu onherkenbare landschap, maar in het gereconstrueerde verhaal: het verhaal van honderden mannen die in woelige tijden waren neergezet op een vreemd stukje grond, omringd door op zijn minst wantrouwige bewoners. Zoals in de meeste semi-oorlogssituaties werden lange perioden van verveling, hard zwoegen en vertier zoeken, afgewisseld met korte perioden van heftige actie. De gebeurtenissen van het jaar 28 zijn historisch en archeologisch veelzeggend.

Wat zou er gebeurd zijn als de Romeinen in het jaar 15 hun grenzen tot de Elbe hadden kunnen verleggen, of in 47 niet achter de Rijn maar achter het Oer-IJ waren teruggetrokken? We zullen het nooit weten, maar uiteindelijk had het weinig verschil gemaakt: het Romeinse rijk is ten onder gegaan, samen met zijn ongelooflijke militaire infrastructuur. De vondsten uit Velsen brengen een deel van de glorie van het vroege keizerrijk tot leven. Gewelddadig als die periode is geweest, ze behoort tot de meest fascinerende uit onze geschiedenis.

Pagina links: Poster van de tentoonstelling die de AWN Velsen jarenlang in het Oude Raadhuis van Oud-Velsen heeft verzorgd. Collectie A.V.A.J. Bosman.

Uitnodiging voor de opening van de tentoonstelling over de Romeinse vondsten van Velsen, 1973. Collectie A.V.A.J. Bosman.

Uitnodiging

Hiermede hebben wij het genoegen U uit te nodigen tot het bezichtigen van onze tentoonstelling

"F L E V U M en de R O M E I N E N in VELSEN"

Deze tentoonstelling geeft een overzicht van belangrijke vondsten en waarnemingen, die gedurende de afgelopen jaren over het verblijf van de Romeinen in Velsen zijn gedaan.

Zij wordt gehouden in het Oude Raadhuis te Velsen-Dorp van 23 juni tot en met 19 augustus 1973 en de openingstijden zijn: Ma. t/m Za. 13.00 - 17.00 en Zon. 10.00 - 12.00 en 13.00 - 17.00 uur.

Archeologische Werkgemeenschap
voor Nederland - Werkgroep Velsen

Bewijs van toegang voor 2 personen.

DANKWOORD

Een boek maken doe je niet alleen. Een woord van dank gaat uit naar de Universiteit van Amsterdam (Onderzoek Velsen 1), NWO (Odysseeprogramma, onderzoek naar Velsen 2), de Provincie Noord-Holland (onderzoek Velsbroek B6). Maar met name voor dit boek worden de bijdragen gewaardeerd vanuit de gemeente Velsen en de Archeologische werkgroep Velsen die met hun financiële

input het schrijven hebben mogelijk gemaakt. Daarnaast hebben Monique Deege, Evert van Ginkel, Rob van Eerden, Jacqueline Hoevenberg, Jona Lendering, Martin Veen, Karsten Wentink en Corné van Woerdekom ervoor gezorgd dat het zowel inhoudelijk als taalkundig een leesbaar boek is geworden. De gebruikte vertalingen van enkele teksten uit het Latijn komen van Marinus Wes.

WETENSCHAPPELIJKE LITERATUUR

- Bazelmans, J., M.F.P. Dijkstra & J. de Koning, 2001, *Holland in het eerste millennium*, in: De Nijs, T. & E. Beukers (red.), *De Geschiedenis van Holland, Deel I*, tot 1572, Hilversum, 20-68.
- Bechert, T., & W.J.H. Willems (red.), 1995, *De Romeinse Rijksgrens, tussen Moezel en Noordzeekust*, Utrecht.
- Beek, B.L. van, 1983, *Salinatores and Sigillata: the coastal areas of North Holland and Flanders, and their economic differences in the 1st century AD*, *Helinium* 23, 3-12.
- Beelaerts van Blokland, A., 1943, *De ligging van Baduhenna en Castellum Flevum*, *Tijdschrift Nederlands Aardrijkskundig Genootschap*, tweede serie 60, 482-489.
- Beliën, P., 1996, *Het Romeinse leger in Nederland*, *Catalogus en inleiding*, Delft.
- Bloemers, J.H.F., 1973, 'Fries' aardewerk uit de Romeinse legerplaatsen te Haltern, in: W.A. van Es e.a. (red.), *Archeologie en Historie*, Bussum, 225-231.
- Bloemers, J.H.F., L.P. Louwe Kooymans & H. Sarfatij, 1981, *Verleden Land, Archeologische Opgravingen in Nederland*, Amsterdam.
- Bloemers, J.H.F. (red.), 1988, *Archeologie en oecologie van Holland tussen Rijn en Vlie*, *Studies in Prae- en protohistorie* 2, Assen/Maastricht.
- Bloemers, J.H.F., H. Kars, A. van der Valk & M. Wijnen (red.), 2010, *The cultural landscape & heritage paradox: protection and development of the Dutch archaeological-historical landscape and its European dimension*, Amsterdam.
- Bosman, A.V.A.J. & J.-M.A.W. Morel, 1989, *An early Roman burial in Velsen*, in: C. van Driel-Murray (red.), *Roman Military Equipment: the Sources of Evidence, Proceedings of the 5th Roman Military Equipment Conference 1987*, *British Archaeological Reports Int. Ser.* 476, Oxford, 167-191.
- Bosman, A.V.A.J. & W.J. Bosman, 1992, *Velsen: Velsbroekpolder*, in: P.J. Woltering (red.), *Archeologische kroniek van Noord-Holland 1991*, *Holland* 24 (1992), 323-326.
- Bosman, A.V.A.J., 1995, *Velsbroek B6 – Velsen 1 – Velsen 2, Is there a relationship between the military equipment from a ritual site and the fortresses of Velsen?*, in: C. van Driel-Murray (red.), *Roman Military Equipment: Experiment and Reality, Proceedings of the 9th International Roman Military Equipment Conference, Leiden 1994*, *Journal of Roman Military Equipment Studies* 6, 89-98.
- Bosman, A.V.A.J., 1997, *Het culturele vondstmateriaal van de Vroeg-Romeinse versterking Velsen 1*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam. {met uitgebreide literatuuropgave van de belangrijkste publicaties over Romeins Velsen}.
- Bosman, A.V.A.J., 1999, *Battlefield Flevum: Velsen 1, the latest excavations, results and interpretations from features and finds*, in: W. Schlüter, R. Wiegels (red.), *Rom und die Ausgrabungen von Kalkriese, Internationaler Kongress der Universität Osnabrück und des Landschaftsverbandes Osnabrücker Land e.V. vom 2. Bis 5. September 1996*, Osnabrück 1999, 91-96.
- Bosman, A.V.A.J., 1999, *Velsen 1 and Velsbroek B6, the latest excavations, results and interpretations from features and finds*, in: N. Gudea (red.), *Roman Frontier Studies, Proceedings of the XVIIth International Congress of Roman Frontier Studies*, Zalau, 303-308.
- Bosman, A.V.A.J., 1999, *Possible baths at the fort of Velsen 1: a provisional interpretation*, in: J. Delaine & D.E. Johnston (red.), *Proceedings of the First International Conference on Roman Baths held at Bath, England, 30 March-4 April 1992. Part 2: Design and Context*, Bath, 245-250.
- Bosman, A.V.A.J. & M.D. de Weerd, 2004, *Velsen: the 1997 excavations in the early Roman base and a reappraisal of the post-Kalkriese Velsen/Vechten dating evidence*, in: F. Vermeulen, K. Sas & W. Dhaeze (red.), *Archaeology in confrontation, aspects of Roman military presence in the northwest, studies in honour of prof. Em. Hugo Thoen*, ARGU 2, Gent, 31-62.
- Bosman, A.V.A.J., 2006, *Velsen, Castellum Flevum?*, in: M. Reddé, R. Brulet, R. Fellmann, J.K. Haalebos & S. von Schurbein (red.), *Les fortifications militaires, Documents d'archéologie Française* 100, 404-406.
- Bosman, A.V.A.J., 2007, *Opkrassen! Het oudste alfabet van Nederland gevonden in Velsen*, *Momentum* 1, nr. 1, 12-18.
- Bosman, A.V.A.J., H. van Londen & T. de Ridder, 2009, *Het West-Nederlandse kustgebied in de Romeinse tijd, hoofdstuk 15 van de Nationale Onderzoeksagenda Archeologie*, Amersfoort.
- Bosman, A.V.A.J. & W.J. Bosman, 2012, *Velsbroek B6, Een offerplaats gedurende de Romeinse tijd*, *TML rapport 227*, Woerden.
- Bosman, A.V.A.J., 2012, *Castello cui nomen Flevum, Romeinen en Velsen*, *Westerheem* 61, nr. 6, 357-369.
- Bosman, A.V.A.J., in voorbereiding, *Velsen 2, Het onderzoek naar de Vroeg Romeinse basis in de periode 1945 – 2005*, *Military Legacy rapport 38*, Dordrecht.
- Bosman, W.J., & R.A. van Eerden, 2009, *Sporen onder het zand*, in: R. Roos (red.), *Duinen en mensen Kennemerland*, Haarlem.
- Brandt, R.W., & J. Slofstra (eds.), 1983, *Roman and native in the Low Countries, Spheres of interaction*, *British Archaeological Reports Int. Ser.* 184, Oxford.
- Brandt, R.W., W. Groenman-van Waateringe & S.E. van der Leeuw (red.), *Assendelver Polder Papers I (Cingula 10)*, Amsterdam.
- Brunsting, H., 1966, *In het spoor van Verritus en Malorix*, *Westerheem* 15, 14-16.
- Calkoen, H.J., 1952, *Een urgent geval te Velsen*, *Westerheem* 1, 11-12.

- Calkoen, H.J., 1967, Velsen. *Grepen uit de geschiedenis van een oude woonplaats in Kennemerland*, IJmuiden.
- Cock, J.K. de, 1965, *Bijdrage tot de historische Geografie van Kennemerland in de middeleeuwen op fysisch-geografische grondslag*, Groningen.
- Diederik, F., 2011, *Local pottery found in the Roman military fortress Velsen I, An approach at understanding local pottery from the Late iron Age found at the location of Velsen I*, Schagen.
- Driel-Murray, C. van, 1987, *Studies in Leatherwork from Roman Archaeological Sites in North Western Europe*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Eerden, R.A. van (red.), 2004, *Behoud en beheer van archeologische vindplaatsen in het Oer-IJ-gebied*, Haarlem.
- Erdrich, M., 1996, *Rom und die Barbaren. Das Verhältnis zwischen dem Imperium Romanum und den germanischen Stämmen vor seiner Nordwestgrenze seit der späten römischen Republik bis zum gallischen Sonderreich*, Proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Gerrets, D.A., 2010, *Op de grens van land en water, Dynamiek van landschap en samenleving in Frisia gedurende de Romeinse tijd en de Volksverhuizingstijd*, Proefschrift Rijksuniversiteit Groningen, Groningen.
- Giffen, A.E. van & W. Glasbergen, 1946, *Romeinse oudheden te Velsen (Noord-Holland)*, *l'Antiquité Classique* 15, *Kroniek Archeologie* 1946, 2, 309.
- Ginkel, E.J., van, 2015, *Nare jongens die Romeinen?*, Romeinenweek 2015, Leiden.
- Glasbergen, W., B.L. van Beek, M.D. de Weerd & P. Vons, 1974, *Velsen-Zuid*, *Bulletin van de Koninklijke Nederlandse Oudheidkundige Bond* 73, 42-45.
- Graafstal, E.P., 2002, *Logistiek, communicatie en watermanagement, over de uitrusting van de Romeinse rijksgrens in Nederland*, *Westerheem* 51, 2-27.
- Grane, T., 2007, *The Roman Empire and Southern Scandinavia – a Northern Connection! A re-evaluation of military-political relations between the Roman Empire and the Barbaricum in the first three centuries AD with a special emphasis on southern Scandinavia*, proefschrift Universiteit van Kopenhagen, Kopenhagen.
- Güray, A.R., 1952, *De bodemgesteldheid van de IJ-polders, Boor en Spade* 5, 1-28.
- Heeringen, R.M. van, 1992, *The Iron Age in the Western Netherlands*, proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam.
- Jansma, E., 1995, *RemembeRINGS. The development and application of local and regional tree-ring chronologies of oak for the purposes of archaeological and historical research in the Netherlands*, *Nederlandse Archeologische Rapporten* 19.
- Koning, J. de & P.C. Vos, 2007, *De opgraving van een prehistorische boomstamkano in Uitgeest*, *Hollandia-reeks* 170, Zaandijk.
- Koning, J. de, 2011, *Onder het duinzand, Verstoven vroeg-middeleeuwse nederzettingen in het nationaal park Zuid-Kennemerland bij Bloemendaal, De opgravingscampagnes Groot Olmen 2005, 2006 en 2007*, *Hollandia-reeks* 400, Zaandijk.
- Kooistra, L.I., M. van Dinter, M.K. Dütting, P. van Rijn & C. Cavallo, 2013, *Could the local population of the Lower Rhine delta supply the Roman army? Part 1: The archaeological and historical framework*, *Journal of Archaeology in the Low Countries* 4-2.
- Laet, S.J., 1946, *Romeinse oudheden te Velsen (Noord-Holland)*, *l'Antiquité Classique* 15, *Kroniek Archeologie* 1946,1, 135-136.
- Lendering, J. & A.V.A.J. Bosman, 2013, *Edge of Empire, Rome's Frontier on the Lower Rhine*, Zutphen/Rotterdam.
- Meffert, M., 1998, *Ruimtelijke relaties in het Oer-IJ-estuarium in de Romeinse IJertijd met nadruk op de Assendelver polders*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Modderman, P.J.R., 1960, *De Spanjaardsberg, Voor- en vroeg-historische boerenbedrijven te Santpoort*, *Berichten van de Rijksdienst voor het Oudheidkundig Bodemonderzoek* 10, 210-263.
- Morel, J.-M.A.W., 1986, *The Early Roman defended harbours at Velsen, North Holland*, in: C. Unz (red.), *Studien zu den Militärgrenzen Roms* 3, 13. *International Congress of Roman Frontier Studies, Oxford (British Archaeological Reports Int. Ser. 71)*, 475-494.
- Morel, J.-M.A.W., 1988, *De Vroeg-Romeinse versterking te Velsen 1, Fort en Haven*, proefschrift Universiteit van Amsterdam, Amsterdam.
- Polak, M. & L.I. Kooistra, 2013, *A Sustainable Frontier? The Establishment of the Roman Frontier in the Rhine Delta*, *Jahrbuch des Römisch-Germanischen Zentralmuseums Mainz* 60, 355-458.
- Roymans, N., 1990, *Tribal Societies in Northern Gaul, An anthropological perspective*, Amsterdam (Cingula 12).
- Straaten, L.M.J.U. van & J.D. de Jong (red.), 1957, *The excavation at Velsen. A detailed study of Upper Pleistocene and Holocene stratigraphy*, *Verhandelingen Koninklijke Nederlandse Geologisch en Mijnbouwkundig Genootschap, serie* 17.
- Valk, L. van der, 1992, *Mid- and Late Holocene coastal evolution in the beach-barrier area of the Western Netherlands*, *Proefschrift Vrije Universiteit, Amsterdam*.
- Verhagen, M., 1985, *Velsen Hoogovens, Een inheems-Romeinse nederzetting in het duingebied*, *doctoraalscriptie IPP*, Amsterdam.
- Vons, P., 1972, *De Romeinen in Velsen*, *Westerheem* 21, 117-120.
- Vons, P., 1974, *Op zoek naar een castellum*, *Westerheem* 23, 59-69.

- Vos, P. & A.V.A.J. Bosman, 1988, *Inheemse boeren bezochten de verlaten Romeinse versterkingen Velsen I en II*, *Westerheem* 37, 1-16.
- Vos, P.C., R.A. van Eerden & J. de Koning, 2010, *Paleolandschap en archeologie van het PWN duingebied bij Castricum*, *Deltares rapport 0912-0242*, Utrecht.
- Vos, P.C., J. Bazelmans, H.J.T. Weerts & M.J. van der Meulen, 2011, *Atlas van Nederland in het Holoceen, Landschap en bewoning vanaf de laatste ijstijd tot nu*, Amsterdam.
- Vos, P.C., J. de Koning & R.A. van Eerden, in voorbereiding, *Landscape history of the Oer-IJ tidal system*, Noord-Holland (The Netherlands).
- Vos, P.C., 2015, *Origin of the Dutch coastal landscape, Long-term landscape evolution of the Netherlands during the Holocene, described and visualized in national, regional and local paleogeographical map series*, *Proefschrift Universiteit Utrecht*, Groningen.
- Vos, W.K., E. Blom, A. Veenhof & T. Hazenberg, 2003, *De Romeinse limes tijdens Caligula: gedachten over de aanvang van het castellum Laurium en onderzoeksresultaten van nieuwe opgravingen aan het Kerkplein in Woerden*, *Westerheem* 52, 50-63.
- Weerd, M.D. de, 2006, *Repressie op afstand in een voorland zonder grenzen, De Romeinse limes in Nederland voor de opstand van de Bataven*, *Westerheem* 55, 5-26.
- Wes, M.A., 1999, *Tacitus, De jaren van Tiberius*, Den Bosch.
- Wes, M.A., 2000, *Tacitus, Claudius en Nero*, Den Bosch.

Arjen V.A.J. Bosman

ROME

AAN DE NOORDZEE

BURGERS EN BARBAREN TE VELSEN

2000 jaar geleden waren het roerige tijden in Nederland. De zuidelijke Nederlanden waren nog maar enkele tientallen jaren geleden veroverd door de Romeinen toen ze in 15 na Chr. een legermacht mobiliseerden om verder naar het noorden op te rukken. In Velsen (Noord-Holland) werd aan de kust een uniek fort met haven aangelegd.

Honderden Romeinse soldaten en mariniers waren hier gelegerd. Al snel kwamen echter de Friezen in opstand tegen de Romeinen. Hoewel de historische bronnen hiervan schaars zijn, kunnen we de veldslag die geleverd werd volgen aan de hand van archeologische bodemvondsten. Meer dan 500 loden slingerkogels waren er nodig om de belagers bij het fort weg te houden, maar het was uiteindelijk tevergeefs. De Romeinen trokken zich terug maar lieten een onbewoonbare, vergiftigde plaats achter.

Nog geen tien jaar later volgde een tweede poging. Opnieuw waren de Romeinen met een grootscheepse oorlogscampagne naar het noorden van Nederland en Duitsland begonnen. Natuurlijk moest er weer een basis bij Velsen komen. Dit keer kozen ze een nieuwe plek voor hun fort, 600 meter ten westen van het eerdere fort. Na een aantal jaren besloot Keizer Claudius echter dat het genoeg was

en werd het fort verlaten. De Rijn zou de noordgrens van het Rijk blijven.

Dit boek vertelt het verhaal van de Romeinen in Velsen. Wat deden die Romeinen hier? Wat hebben ze gebouwd en in de bodem achtergelaten? Hoe leefden de militairen in hun forten en de Friezen in hun boerderijen? Waarom trekken ze zich terug achter de Rijn? De rivier die daarna eeuwen lang de noordgrens van het Romeinse Rijk wordt. Hoe ging het verder met de Friezen en hun enorm belangrijke heilige plaats in de Velservoort waar fantastische objecten geofferd zijn?

Voor het eerst wordt na meer dan 50 jaar onderzoek een uniek en compleet overzicht gepresenteerd. Helder en duidelijk verteld en rijk geïllustreerd laat Arjen Bosman dé kenner van Romeins Velsen de forten tot leven komen.

Sidestone Press

ISBN: 978-90-8890-363-2

9 789088 903632 >